

Arthur Koestler
A TIZENHARMADIK TÖRZS
A kazár birodalom és öröksége
Fordította: Dr. Rózsahegyi István
Kabala Kft, 1990
Forrás: Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár

TARTALOMJEGYZÉK

ELSŐ RÉSZ: A kazárok felemelkedése és bukása

I. A felemelkedés

II. Az áttérés

III. A hanyatlás

IV. A bukás

MÁSODIK RÉSZ: Az örökség

V. Exodus

VI. Honnét?

VII. Ellenáramlatok

VIII. Faj és mítosz

FÜGGELÉK

I. Megjegyzés az írásmódhoz

II. Kommentár a forrásokhoz

III. A "kazár levelezés"

IV. Néhány következtetés (Izrael és a diaszpóra)

I. A FELEMELKEDÉS

1.

Körülbelül abban az időben, amikor Nagy Károly volt a Nyugat koronázott császára, Európa keleti peremén, a Kaukázus és a Volga között egy zsidó állam volt az uralkodó hatalom, amit Kazár Birodalom néven ismertek. Hatalmának tetőpontján, a hetedikről a tizedik századig, jelentős szerepet játszott a középkori és ezzel az újkori Európa sorsának alakításában. A bizánci császár és történetíró, Bíborbanszületett Konstantin (913-959) minden bizonnyal tisztában volt ezzel, amikor az udvari protokollról írt könyvében előírja, hogy a római pápához, valamint a Nyugat császárához intézett levelekre két solidus értékű aranypecsétet kell függeszteni, míg a kazárok királyának címzett üzenethez három solidus értékű pecsét jár. És ez nem hízelgés, hanem *reálpolitika* volt. "A szóban forgó időszakban" - írja Bury - "a kazárok kánja a birodalom külpolitikája szempontjából

valószínűleg nem volt sokkal kisebb fontosságú, mint Nagy Károly és utódai."

A kazárok - egy türk eredetű nép - országa stratégiai kulcspozíciót foglalt el az alapvető fontosságú átjáróban a Fekete- és a Káspi-tenger között, ahol ennek a korszaknak a keleti nagyhatalmai álltak szemben egymással. Ütközőállam volt, védte a bizánci birodalmat az északi sztyeppék életerős barbár törzseinek - a bolgárok, magyarok, besenyők stb. - támadásaitól, majd utóbb a vikingektől és az oroszoktól. De ugyanilyen fontos, vagy még fontosabb volt mind a bizánci diplomácia, mind pedig az európai történelem szempontjából az a körülmény, hogy a kazár seregek sikeresen állították meg az arab lavinát legpusztítóbb, korai időszakában, és így megakadályozták Kelet-Európa muzulmán meghódítását. Dunlop, a kolumbiai egyetem professzora, a kazárok történelmének egyik vezető szaktekintélye, tömör összefoglalását adta ennek a döntő, de eddig jóformán ismeretlen epizódnak:

A kazárok országa az arab előnyomulás természetes vonalán feküdt. Mohamed halála (i. u. 632) után néhány évvel a kalifátus seregei két birodalom romjain át száguldva és elfoglalva mindent, ami az útjukban volt, elérték a Kaukázus nagy hegyi akadályát. Ha ezen túljutnak, nyitva áll az út Kelet-Európa országai felé. De a Kaukázus vonalában az arabok szembe találták magukat egy szervezett katonai hatalommal, amelyik sikerrel akadályozta meg őket abban, hogy hódításaikat ebben az irányban is kiterjesszék. A háborúnak az arabok és a kazárok között, ami több mint egy évszázadon át folyt, de amiről csak keveset tudunk, jelentős történelmi fontossága volt. Martel Károly frank hadai Tours mezején visszafordították az arab invázió áradatát. Nagyjából ugyanebben az időben Európa fenyegetettsége keleten aligha volt kevésbé kritikus... A győzedelmes muzulmánok a kazár birodalom seregeivel találták magukat szemközt, és ezek megállították őket... Nem lehet kétséges, hogyha a kazárok nincsenek, a Kaukázustól északra fekvő területeket és Bizáncot, az európai civilizáció keleti bástyáját az arabok átkarolják és ezzel a kereszténység és az iszlám történelme bizony nagyon másként alakult volna.

A körülmények ismeretében talán nem meglepő, hogy 732-ben - a kazároknak az arabok felett aratott, messzehangzó győzelme után - a későbbi V. Konstantin császár egy kazár hercegnőt vett feleségül. Az ő fiuk lett - amikor elérkezett az ideje - IV. Leó császár, akit "Leó, a kazár" néven ismertek.

A háború utolsó csatája 737-ben, furcsa módon a kazárok vereségével végződött. Ekkor azonban a muzulmán Szent Háború lendülete már kimerült, a kalifátust belső viszályok rendítették meg és az arab hódítók a

Kaukázuson át visszavonulták anélkül, hogy tartósan megvették volna a lábukat északon, a kazárok hatalma pedig még nagyobb lett, mint volt annak előtte.

Néhány évvel később, talán 740-ben, a király, az udvara és az uralkodó katonai osztály áttért a zsidó hitre és a kazár birodalomban a judaizmus lett az államvallás. Nem kétséges, hogy a kortársak éppen úgy elképedtek ezen az elhatározáson, mint az újkor tudósai, amikor az arab, bizánci, orosz és héber forrásokból tudomást szereztek róla. Az egyik legújabb magyarázat egy magyar marxista történész, dr. Bartha Antal művében található. Könyve, "A IX-X. századi magyar társadalom" több fejezetben foglalkozik a kazárokkal, minthogy ennek az időszaknak a legnagyobb részében a magyarok nekik voltak alárendelve. De áttérésüket a zsidó hitre - nyilvánvaló feszengéssel - csupán egyetlen bekezdésben tárgyalja. Ez így szól:

A Kaganátus esetében vizsgálódásainkat nem terjeszthetjük ki eszmetörténeti kérdésekre, de az olvasó figyelmét felhívjuk a Kaganátus államvallásának kérdésére. A Kaganátusban a zsidó hit vált a vezető réteg hivatalos vallásává. Természetesen a zsidó hit államvalláskénti elfogadása nem zsidó etnikumú nép részéről érdekes eszmetörténeti fejtegetések kiindulópontjává válhat. Ezúttal azonban csak azt hangsúlyozzuk, hogy a Bizáncból és a Kaukázusból kiinduló keresztény térítések, keletről a Szamanida Emirátusból kisugárzó mohamedán hatás és a két hatalmas politikai nyomás ellenére - a kazárok történetével foglalkozó valamennyi történészt meglepő fordulatként - egy államilag senki által nem támogatott, de szinte mindenki által üldözött vallás hivatalos befogadásában nem véletlent, hanem a Kaganátus független politikájának egyik jelét kell látnunk.

Ami csak kevéssel elképesztőbb, mint volt ennek előtte. Ámbár a források kisebb részletekre vonatkozóan eltérnek egymástól, a lényeges adatok viszont vitán felül állnak.

Ami azonban vita tárgya, az a zsidó kazárok sorsa birodalmuk pusztulása után, a tizenkettedik és tizenharmadik században. Az erre vonatkozó források gyérek, de ezek különböző késő-középkori kazár településekről tesznek említést a Krímben, Ukrajnában, Magyarországon, Lengyelországban, Litvániában. Az általános kép, ami az információ töredékeiből kialakul, az, hogy kazár törzsek és közösségek vándoroltak Kelet-Európának ezekre a tájaira - főleg Oroszországba és Lengyelországba -, ahol az újkor hajnalán a zsidók legnagyobb koncentrációja volt található. Ez a körülmény számos történészt arra a feltételezésre indított, hogy a keleti zsidóság jelentős része, talán a

többsége - és így a világ zsidóságának a zöme - kazár, és nem szemita eredetű.

Ennek a hipotézisnek a messzemenő jelentősége adhat magyarázatot arra a nagy óvatosságra, amivel a történészek ehhez a témához nyúlnak - amennyiben nem kerülnek el egészében, így az *Encyclopaedia Judaica* 1973. évi kiadásában a "Kazárok" fejezetet Dunlop jegyezte, de egy külön fejezet foglalkozik "A kazár zsidók a birodalom bukása után" kérdéssel, aminek szerzői a mű szerkesztői, és ami azzal a nyilvánvaló szándékkal íródott, hogy ne zavarják meg azokat, akik a "kiválasztott nép" dogmájában hisznek.

A türk nyelvű karaiták (egy fundamentalista zsidó szekta) a Krímben, Lengyelországban és másutt azt állították, hogy a kazárokkal vannak rokoni kapcsolatban, amit talán meg is erősít a folklór és az antropológia, valamint a nyelvük is. Jelentős számú bizonyíték van kazár leszármazottak folyamatos jelenlétére Európában.

Mennyire jelentős - mennyiségi vonatkozásban - Jafet kaukázusi fiainak jelenléte Sém sátraiban? A zsidók kazár eredetének legradikálisabb harcosa A. N. Poliak, a középkori zsidó történelem professzora a Tel Aviv-i egyetemen. Héber nyelven írt könyve: "Kazária" 1944-ben, második kiadása 1951-ben jelent meg Tel Avivban. Bevezetőjében ezt írja:

A tények új megközelítést követelnek mind a kazár zsidóság és a többi zsidó közösségek viszonyának a problémájában, mind pedig abban, meddig lehet elmenni annak a feltételezésében, hogy ezt a kazár zsidóságot tekintsük a nagy kelet-európai zsidó települések magjának... Ennek a településnek a leszármazottai - azok, akik ott maradtak, ahol voltak, azok, akik az Egyesült Államokba vagy más országokba vándoroltak ki, és azok, akik Izraelbe mentek - alkotják ma a világ zsidóságának jelentős többségét.

Ezt akkor írta, amikor még nem volt ismert a holocaust teljes nagysága, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a világ zsidóságának túlnyomó többsége kelet-európai - és így talán kazár - eredetű. Ha ez így van, ez azt jelentené, hogy őseik nem a Jordán folyótól, hanem a Volgától jöttek, nem Kánaánból, hanem a Kaukázusból, amiről egykor azt hitték, hogy az árja fajta bölcsője volt, és hogy genetikailag közelebbi rokonai a hun, ugor, magyar törzseknek, mint Ábrahám, Izsák és Jákob ivadékainak. Ha beigazolódna, hogy ez a valóság, akkor az olyan kifejezés, mint "antiszemitizmus", elvesztené az értelmét, mert olyan tévedésen alapszik, amiben egyaránt osztozik a gyilkos és az áldozat. A kazár birodalom története, amint a múlt homályból lassankint felmerül,

kezd a legkegyetlenebb tréfának tűnni, amilyent a történelem valaha is úzótt.

2.

"Attila, végül is, csak egy sátorbirodalomnak volt a királya. Állama megsemmisült, míg Konstantinápoly lefitymált városa megőrizte a hatalmát. A sátrak semmivé lettek, a városok fennmaradtak. A hunok állama egy forgósél volt..."

Így ír Cassel, egy tizenkilencedik századbeli orientalista, ezzel utalva arra is, hogy a kazárok hasonló okból osztoztak ebben a sorsban. Csakhogy a hunok jelenése az európai színpadon csupán nyolcvan évig tartott,* míg a kazárok királysága négy évszázad nagyobb részében fennállott. Ők is főleg sátrakban laktak, de nekik voltak nagy városi településeik is, és egy nagy átalakulás folyamatában váltak nomád harcosok törzséből földművesek, állattenyésztők, halászok, szőlőművelők, kereskedők és ügyes kézművesek nemzetévé. Szovjet régészek ásatásai egy viszonylag fejlett civilizáció bizonyítékait hozták napvilágra. Ez már egészen más valami volt, mint a hun "forgósél". Több mérföld kiterjedésű falvakra bukkantak házakkal, amelyeket folyosók kötöttek össze hatalmas marhaistállóval, továbbá juhakollal, lóistállóval (ezeknek a mérete háromszor, három és félszer 10-14 méter volt és oszlopok tartották). Néhány fennmaradt ökrös eke jelentős kézművességre utalt, mint az egyéb tárgyak: abroncsok, kapcsok, nyeregdíszítő lemezek is.

* Kb. 372-től, amikor a hunok először indultak el a Káspi-tengertől északra fekvő sztyeppékről nyugat felé, Attila haláláig, 453-ban.

Különösen érdekes volt a kör alakúra épített házaknak a talajba süllyesztett alapozása. A szovjet régészek szerint az ilyen kör alakú házak a kazárok lakta területen mindenfelé fellelhetők voltak; ezek régebbiek, mint a szögletes, sarkos házak. Az ilyen kerek házak nyilván az átmenetet jelképezik a hordozható, kupola alakú sátorból az állandó szállásba, a nomádból a megtelepedett vagy inkább a félig megtelepedett léthez. A kortárs arab források beszámolnak róla, hogy a kazárok csak télen laktak a városokban - beleértve még a fővárost, Itilt is. Ha eljött a tavasz, összecsomagolták a sátraikat, elhagyták a házukat, útnak indultak a birkanyájukkal vagy marhacsordájukkal a sztyeppékre vagy tábort vertek a búzaföldjükön vagy a szőlőkben.

Az ásatások azt is kimutatták, hogy a későbbi időszakban a birodalmat a nyolcadik és kilencedik századból származó erődítések bonyolult láncolata vette körül, amely a nyitott sztyeppék felől védte az északi határokat. Ezek az erődítmények nagyjából félkörívet képeztek a Krímtől (ami egy időn át a kazárok uralma alatt állott) a Dnyeper és a Don alsó szakaszán át a Volgáig; dél felől a Kaukázus, nyugat felől a Fekete-tenger, kelet felől a "Kazár-tenger", a Káspi-tenger* védte őket. Az erődítmények északi

lánca mindamellet csak egy belső gyűrűt jelentett, amely a kazár birodalom szilárd belső magját védte; uralmuk valóságos határai az északi törzsek felett a hadiszerencse szerint változtak, Hatalmuk tetőpontján ellenőrzésük alatt tartottak vagy adó fizetésére szorítottak mintegy harminc különböző nemzetet és törzset, amelyek a Kaukázus, az Aral-tó és az Urai-hegység közötti hatalmas területen, Kijev városában és az ukrán sztyeppékén laktak. Kazár fennhatóság alá tartoztak a bolgárok, burták, oguzok, magyarok, a Krím gót és görög települései, az északnyugati erdőségek szláv törzsei. Ezeket tartósan birtokolt területeken tűt a kazár seregek portyáikon rajtaütöttek Grúzián, Örményországon és behatoltak az arab kalifátusba, egészen Moszulig. Amint a szovjet régész, M. I. Artamonov írja :

* A muzulmánok - emlékezve arra a réműletre, amit a kazár betörések az araboknak okoztak - a Káspi-tengert, amely változékony, mint a nomádok és azoknak a partjait mossa - mind a mai napig *Bahr-ul-Khazar*, "a Kazár-tengernek" nevezik (W. E. O. Allen. *A History of the Georgian People*, London, 1952).

A kazár szupremanciának egészen a kilencedik századig nem volt riválisa a Fekete-tengertől északra fekvő területen, az ezzel határos sztyeppékén és a Dnyeper erdős vidékein. Kelet-Európa déli felén a kazárok voltak a legfőbb urak. Másfél évszázadon át hatalmas védőbástyát alkottak, elzárva a Káspi-tenger és az Ural közötti bejáratot Ázsiából Európába. Az egész időszak tartama alatt feltartóztatták a Kelet nomád törzseinek a támadásait.

Ha madártávlatból tekintjük át a kelet nagy nomád birodalmait, akkor a kazár birodalom időben, kiterjedésében és civilizációjának a fokában közbülső helyet foglal el a hun és az avar birodalom - amelyek megelőzték - és a mongol birodalom között, amely követte.

3.

De ki volt ez a figyelemre méltó népség? Figyelemre méltó hatalma és eredményei miatt, de azért is, mert egy olyan vallásra tért át, amely a kitzasztottaké volt. A reánk maradt leírások ellenséges forrásból származnak, és így ezeket nem lehet szó szerint venni. "Ami a kazárokat illeti" - írja egy arab krónikás - "a lakott föld északi részén található a hetedik égtájon, fejük felett a Nagymedve (Göncölszekér) csillagképével. Országuk hideg és nedves. Ennek megfelelően arcszínük fehér, a szemük kék, a hajuk hullámos és többnyire vöröses színű; nagy testűek és hideg természetűek. Úgy egészében vad benyomást tesznek az emberre."

Egy évszázadon át tartó háborúskodás után az arab író nyilvánvalóan nem táplál nagy rokonszenvet a kazárok iránt, mint ahogyan az örmény és grúz írók sem, akiknek a sokkal régebbi kultúrájú országát a kazár

lovasok ismételten feldúlták.

Az egyik grúz krónikás egy régi hagyományt visszhangozva, Góg és Magóg seregeivel azonosítja őket - vad emberek, visszataszító képpel és vadállati viselkedéssel; vért isznak". Egy örmény író beszámol a kazárok rettenetes tömegéről: "ezeknek az arca széles, szempilla nélküli és hosszú, leomló hajat viselnek, mint a nők". Végül az arab földrajztudós, Isztakhrinak, aki egyike a fő arab forrásoknak, ez a mondanivalója: "A kazárok nem emlékeztetnek a törökökre. A hajuk fekete; két fajtájuk van; az egyiket kara-kazároknak (fekete kazárok) nevezik; ezeknek a bőre sötét, a feketébe hajló színű, mintha valamiféle hinduk lennének. A másik fajta a fehér kazárok (ak-kazárok); ezek feltűnően csinosak."

Ez a vélemény hízelgőbb, de csak fokozza a konfúziót, mivel szokás volt a türk népek között az uralkodó osztályokat vagy klánokat "fehérnek", míg az alsóbb osztályokat "feketének" nevezni. Minthogy semmi okunk sincs azt hinni, hogy a "fekete bolgárok" feketébbek voltak, mint a "fehér bolgárok", vagy hogy a "fehér hunok" (ephtalites), akik az ötödik vagy hatodik században Indiát és Perzsiát támadták meg, világosabb bőrűek lettek volna, mint azok a hun törzsek, amelyek Európát özönlöttek el. Isztakhri fekete bőrű kazárjai - mint sok egyéb is az ő és társainak írásában - mendemondán és legendán alapultak. A kazárok testi megjelenését vagy etnikai eredetét illetően semmivel sem lettünk okosabbak.

Erre az utóbbi kérdésre vonatkozóan csak általánosságokat, bizonytalan válaszokat lehet kapni. De ugyanennyire reménytelen a hunok, alánok, burtászok, szabirok, ujugurok, bolgárok, magyarok, baskírok, szaragurok, onogurok, utigurok, kutrigurok, tarniákok, kotragurbk, kabarok, zabandarok, besenyők, oguzok, kunok, kipcsákok és még vagy egy tucat nép vagy törzs eredetét kutatni, amelyek a kazár birodalom létezése alatt egyszer vagy másszor áthaladtak ennek a vándor-játszótérnek a forgóajtáján. Még a hunoknak az eredete is, akikről pedig sokkal többet tudunk, bizonytalan; a nevük nyilván a kínai hiun-nu-ból származik, ami a harcos nomádokat általában jelöli, míg más népek a hun nevet ehhez hasonlóan, megkülönböztetés nélkül használták mindenféle nomád hordára, beleértve a fent említett "fehér hunokat", kazárokat, a szabirokat és a magyarokat.*

* Mulatságos megjegyezni, hogy míg az angolok az I. világháborúban a "hun" megjelölést ugyanebben a pejoratív értelemben használták, szülőföldemen, Magyarországon, az iskolás gyermekeket arra tanítják, hogy "dicső hun őseinkre" hazafiúi büszkeséggel tekintsenek. Budapesten egy exkluzív evezősegylet neve volt "Hunnia" és Attila ma is népszerű

keresztnév.

Időszámításunk első szakaszában a kínaiak ezeket a kellemetlen hun szomszédokat nyugat felé szorították, és ezzel elindították egyikét azoknak a periodikus lavináknak, amelyek sok évszázadon át sepertek végig az országokon, Ázsiából nyugat felé. Az ötödik századtól kezdve sokat ezek a nyugat felé tartó törzsek közül "a türkök" névvel jelölték. Feltételezik, hogy ez a szó is kínai eredetű (és úgy látszik, hogy egy domb nevéből származik), ami azután minden olyan törzsnek a megjelölésére szolgált, amely bizonyos közös jelleggel bíró nyelvet beszélt: ez a "türk nyelvcsoporthoz", így azután a "türk" meghatározás abban az értelemben, ahogyan a középkori írók - és gyakran a modern etnológusok is - használták, elsősorban a nyelvre és nem a fajtára vonatkozott. Ebben az értelemben voltak a hunok és a kazárok "türk" népek.* A kazárok nyelve feltehetően a türknek egy csuvas tájszólása volt, amely máig is fennmaradt az Autonóm Csuvas Szovjet Köztársaságban a Volga és a Szura között. A csuvas népről úgy vélik, hogy a bolgárok leszármazottai, akik a kazárokéhoz hasonló dialektust beszélnek. De mindezek a kapcsolatok meglehetősen homályosak, bizonytalanok, amelyek orientalista filológusok többé-kevésbé spekulatív következtetéseire alapulnak. Amit biztonsággal állíthatunk, az nem több, mint hogy a kazárok egy "türk" törzs voltak, amely az ázsiai sztyeppékről eredt valószínűleg időszámításunk ötödik századában.

* De nem a magyarok, akiknek a nyelve a finnugor nyelvekhez tartozik.

A kazár név eredete és a belőle kialakult, újabbkori származékok ugyancsak sok szellemes spekulációra adtak lehetőséget. Nagyon valószínű, hogy a szó a türk *gaz* tövből ered, ami vándorlást jelent és értelme egyszerűen: "nomád". A nem specialista számára érdekesebbek egyes jelenkori feltételezett származékai, köztük az orosz kozák és a magyar huszár; mindkettő harcias lovasokat jelent,* valamint a német *Ketzer*: eretnek, azaz zsidó. Ha ezek a levezetések helytállóak, akkor azt mutatják, hogy a kazárok jelentős be-folyást gyakoroltak a középkor különböző népeinek a képzeletére.

* A huszár valószínűleg szerb-horvát közvetítéssel, a kazárokról utaló görög forrásból ered.

4.

Egyes arab és perzsa krónikások a legenda és a pletykarovat bájos kombinációját teremtették meg. Kezdi a teremtéssel és befejezik valami "lapzárt után érkezett pikantériával", így Jakubi, a kilencedik században élt történész a kazárok eredetét Jafetig, Noé harmadik fiáig vezeti vissza. A Jafet-motívum az irodalomban gyakran tér vissza, míg más legendák Ábrahámmal vagy Nagy Sándorral kapcsolják őket össze.

A legkorábbi tényszerű adat a kazárokról vonatkozólag "Zacharia Rhétor"-nak* a hatodik század közepén írt szír krónikájában fordul elő. A

kazárokat azoknak a népeknek a felsorolásában említi, amelyek a Kaukázus vidékén laknak. Más források azt jelzik, hogy már egy évszázaddal korábban is az érdeklődés előterében álltak, a hunokkal szoros kapcsolatban. II. Theodosius bizánci uralkodó 448-ban követséget küldött Attilához, amelynek tagja volt egy híres rhétor, Priscus. Ő minden részletre kiterjedő, részletes beszámolót írt nemcsak a diplomáciai tárgyalásokról, de Attila fényes termeiben zajló intrikákról és viselkedésekről is - valóban tökéletes pletykarovat-vezető, és ennek ellenére egyike az információ fő forrásainak a hunok szokásairól. De Priscusnak van mondanivalója azokról az anekdotákról is, amelyek egy, a hunoknak behódolt népről szólnak. Ezeket akatziroknak nevezi, ami valószínűleg megfelel az aka-kazároknak vagy "fehér" kazároknak (megkülönböztetésül a fekete, "kara"-kazároktól).** Amint Priscus elbeszéli, a bizánci uralkodó megkísérelte ezt a harcos népet a maga oldalára állítani, de Karidach, a kapzsi kazár törzsfőnök a megvesztegetés Összegét nem találta kielégítőnek és a hunok oldalára állt. Attila levette a Karidachal rivalizáló törzsfőnököket, az akatzirok egyetlen uralkodójává tette őt és meghívta, látogassa meg az udvarában. Karidach áradozva mondott neki köszönetet a meghívásért és azzal folytatta: "túl kemény feladat egy halandó ember számára egy isten képébe tekinteni. Mint ahogyan nem lehet a napkorongba nézni, még kevésbé nézhet valaki a legnagyobb isten orcájára anélkül, hogy sérülést szenvedjen el". Ez Attilának nyilván tetszett, mert Karidachot megerősítette a hatalmában.

* Ezt tulajdonképpen egy anonim kompilátor írta és egy korábbi görög történész után nevezik, akinek a munkáját foglalta össze a kompilációban.

** Az "akatzirokat", mint harcosok nemzetét Jordanes, a nagy gót történetíró is említi egy évszázaddal később és a "ravennai geográfus" kifejezetten azonosítja őket a kazárokkal. Ezt a legtöbb újkori tekintély is elfogadta. (Egy megemlítendő kivétel Marquart, de lásd Dunlopnál nézeteinek cáfolatát az idézett műben a 7. és következő oldalakon.) Cassel például megemlíti, hogy Priscus az örmény és a grúz kiejtést és írásmódot követi: khazír.

Priscus krónikája megerősíti, hogy a kazárok az ötödik század közepe táján jelentek meg az európai színpadon, mint hun szuverenitás alatt álló nép és a magyarokkal, valamint más törzsekkel együtt úgy tekinthetők, mint Attila seregének későbbi leszármazottai.

5.

Attila halála után a hun birodalom összeomlása Kelet-Európában hatalmi vákuumot hozott létre, amin azután ismét nomád hordák söpörtek végig keletről nyugatra, egyik hullám a másik után. Ezek közül kitűntek az ujgurok és az avarok. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a kazárok Grúzia és Örményország gazdag transzkaukázusi vidékének a

fosztogatásával és a zsákmány begyűjtésével voltak elfoglalva. A hatodik század második felében ők lettek a Kaukázustól északra a törzsek között a domináló hatalom. Ettől az időponttól kezdve egy csomó törzset - a szabirokat, a szaragurokat, a szamandárokat, a balangárokat név szerint már nem emlegetik a források: a kazárok leigázták vagy elnyelték őket. A legszívósabb ellenállást, úgy látszik, az életerős bolgárok tanúsították. De ők is megsemmisítő vereséget szenvedtek (kb. 641-ben) és ennek következtében a nemzet két részre szakadt: az egyik nyugat felé vándorolt a Dunához, a mai Bulgária tájékára, a másik pedig északkelet felé, a Volga középső folyásához: ezek kazár fennhatóság alatt maradtak. Ennek a történetnek a folyamán még gyakran fogunk találkozni mind a dunai, mind pedig a Volga menti bolgárokkal.

De még mielőtt a kazárok szuverén államot alakítottak volna, le kellett szolgálniuk a tanoncidejüket egy másik rövid életű hatalom, az un. nyugati török birodalom vagy turkut királyság alatt. Ez törzsek konföderációja volt, amelyeket egy uralkodó fogott össze: a kagán vagy khagán* - ez az a cím, amit azután a kazár uralkodók is felvesznek. Ez az első török állam - ha annak lehet nevezni - egy évszázadon át (kb. 550-650) állott fenn és azután felbomlott, alig hagyva maga után bármilyen nyomot is. Azonban csak ennek a királyságnak a kialakulása után lett használatos a "török" megjelölés egy bizonyos nemzetre, megkülönböztetésül a többi, türk nyelvet beszélő népektől, mint a kazárok és a bolgárok.**

* vagy kaqan vagy chagan stb. Az orientalistáknak nagymértékben egyéni módjuk van a név írását illetően. Én a kagánhoz, mint a nyugati szemek számára legkevésbé offenzív írásmódhoz tartom magam. A *h* a khazárban azonban mindamellett közhasználatban van.

** Ez azonban mégsem volt akadálya annak, hogy a "türk" megjelölést megkülönböztetés nélkül alkalmazzák a sztyeppék minden nomád népére, eufemizmus gyanánt a "barbár" helyett, mint a "hun" szinonimáját. Ez sok zavart okozott a régi források interpretációjában.

A kazárok előbb hun, azután török gyámság alatt voltak. A török királyság lehanyatlása után, a hetedik század közepén, rajtuk volt a sor, hogy ők kormányozzák az "Észak királyságát", ahogyan ezt a perzsák és a bizánciak nevezték. Egy hagyomány szerint a nagy perzsa király, Khuszrav (Chosroes) Anusirvan (az váldott) palotájában három arany vendég-trónszék állott, fenntartva Bizánc, Kína és a kazárok uralkodójának. Ezeknek a potentátoknak a látogatására nem került sor, és így az arany trónok - ha egyáltalán léteztek - csak szimbolikus jelentőségűek voltak. De akár tény, akár csupán legenda, a történet jól egyezik Konstantin császár közlésével a hármaskör arany pecsétről, amelyet a birodalmi kancellária tartozik küldeni a kazárok uralkodójának.

6.

Ímígyen a hetedik század néhány korai évtizedében, mielőtt a mozlím hurrikán elszabadult Arábiából, a Közép-Keletet egy hatalmi háromszög uralta: Bizánc, Perzsia és a nyugati török birodalom. Ezek közül az első kettő egy évszázadon át időnként háborúskodott egymással, és úgy látszott, mind a kettő az összeomlás határán van; de utóbb Bizánc összeszedte magát, míg Perzsiát hamarosan utolérte a végzete és a kazárok részesek voltak a megölésében.

Névlegesen még mindig a nyugati török birodalom fennhatósága alatt állottak. Ebben ők reprezentálták a legjelentősebb hadállományú erőt és rövidesen az örökébe léptek, így azután Herakleios, a római császár, 627-ben katonai szövetséget kötött a kazárokkal - és ezt az elsőt számos további követte -, amikor felkészült a döntő hadjáratra Perzsia ellen. Számos verzió van arról, hogy milyen szerepet játszottak a kazárok ebben a döntő hadjáratban - és ez a szerep valamelyest dicstelennek is tűnt -, de a lényeges tények kétségtelenül bizonyítottak. A kazárok 40 000 lovast bocsátottak Herakleios rendelkezésére egy Ziebel nevű törzsfőnök parancsnoksága alatt, aki részt vett az előnyomulásban Perzsia ellen, de azután - feltehetően azért, mert elege volt a görögök óvatos stratégiájából - visszafordult, hogy ostrom alá vegye Tifliszt; az ostrom sikertelen volt, de a következő évben ismét csatlakozott Herakleios seregeihez, elfoglalta a grúz fővárost és gazdag zsákmánnyal tért vissza. Gibbon (Theophanesea alapuló) színes leírást adott a római császár és a kazár törzsfőnök első találkozásáról.

Chosroesnek az avarokkal kötött ellenséges szövetségével szemben a római császár a hasznos és dicsőséget hozó szövetséget állította a törökökkel.* Nagyvonalú meghívására a kazárok seregei a Volga melletti síkságról Grúzia hegyeibe helyezték át sátraikat; Herakleios Tiflisz közelében fogadta őket és a khán, nemeseivel; leszállt a lóról - ha hihetünk a görögöknek - és a földre borult, hogy hódoljon Caesar bíbora előtt. Az ilyen önkéntes tiszteletadás és fontos segítség rászolgált a legmelegebb elismerésre; a császár levette a koronáját és a török herceg fejére helyezte, akit gyengéd öleléssel üdvözölt és fiának szólított. Bőséges lakoma után megajándékozta Ziebelt a tányérokkal és az ékességekkel, az arannyal, a drágakövekkel és a selyemmel, amiket a császári asztalnál használtak, és saját kezűleg osztogatott dús ékszereket és fülbevalókat új szövetségeseinek. Egy titkos tárgyaláson leányának, Eudociának a képét mutatta meg, és hogy hízelegjen a barbárnak, kegyeskedett a gyönyörű és fenséges menyasszonyt odaígérni neki, és megkapta a negyvenezer lovas azonnali segítségét...

* "Törökök" alatt, amint ez a következőkből kiderül, a kazárokat értette. Eudocia (vagy Epiphania) Herakleios egyetlen leánya volt első

házasságából, ígérete, hogy nőül adja a "törökhöz", még inkább bizonyítja, milyen nagyra becsülte a bizánci udvar a kazár szövetséget. Azonban a házasság nem jött létre, mert miközben Eudocia kíséretével útban volt hozzá, Ziebel meghalt. Van Theophanesnél egy kétértelmű utalás is arra, hogy Ziebel a fiát, egy csupasz állú fiút küldte a császárhoz - mint *quid pro quo*?

Van egy másik szemléletes részlet egy örmény krónikában, amit a kazár uralkodó mozgósítási parancsának lehet nevezni a második Perzsa elleni hadjáratra. Ez "minden törzsnek és népnek szól (kazár uralom alatt), a hegyek és síkságok lakóinak, a tető vágy a szabad ég alatt tanyázóknak, akár beretvált a koponyájuk, akár hosszú hajat viselnek."

Ez az első jelzés arról, hogy milyen heterogén etnikai mozaikból állt a kazár birodalom. A "valódi kazárok", akik kormányozták, valószínűleg mindig a kisebbséget alkották, mint az osztrákok az Osztrák-Magyar Monarchiában.

7.

A perzsa állam soha nem heverte ki azt a megsemmisítő vereséget, amit Herakleios császár mért reá 627-ben. Forradalom tört ki; a királyt saját fia ölte meg, aki azután néhány hónap múlva maga is meghalt. Egy gyermeket ültettek a trónra; tíz évi anarchia és káosz után az első színre lépő arab seregek adták meg a szasszanida birodalomnak a kegyelemdöfést. Ugyanezen idő körül a nyugati török konföderáció is összetevőire bomlott. Egy új hatalmi háromszög lépett a régi helyébe: az iszlám kalifátus - a keresztény Bizánc - és észak akkor felemelkedő új hatalma, a kazár királyság. Ennek az utóbbinak a feladata lett az arab támadások kezdeti erejét felfogni és síkságait megvédeni a támadóktól.

A hedzsra - Mohamed menekülése Medinába 622-ben, amivel az arab kezdődik - első húsz esztendejében a mozlímok meghódították Szíriát, Mezopotámiát, Egyiptomot és körülvették a bizánci hátszágot (a mai Törökországot) egy félelmetes félkörrel, ami a Földközi-tengertől a Kaukázusig és a Káspi-tenger déli partjáig terjedt. A Kaukázus hatalmas természeti akadály volt, de nem félelmetesebb, mint a Pireneusok; és át lehetett jutni rajta a Dariel-hágón* keresztül vagy meg lehetett kerülni a Darband-hegysoroson át, a Káspi-tenger partja mentén.

* Most Kasbel-hágónak nevezik.

Ez a megerősített hegysoros, amit az arabok *Bab al Abvavnak*, a kapuk kapujának neveztek, valamiféle forgóajtó volt, amin át a kazárok vagy más portyázó törzsek időről időre megtámadták a déli országokat, majd ismét visszavonultak. Most azután az arabokon volt a sor, 642 és 652 között is mételten betörek a Darband-kapun át és mélyen behatoltak Kazáriába, meg kísérelték elfoglalni a legközelebbi várost, Balandzsárt,

hogyan a Kaukázus európai oldalán megvethessék a lábukat. Az arab-kazár háborúnak ebben az első szakaszában minden alkalommal visszaverték őket; utoljára 652-ben nagy csatában, amelyben mindkét fél tüzérséget (katapultokat és hajítógépeket) vetett be. Négyezer arab esett el, köztük a fővezérük, Abd-al-Rahman ibn-Rabiah; a többi rendezetlenül menekült a hegyeken át.

A következő harminc vagy negyven éven át az arabok egyetlen újabb betörést sem kíséreltek meg a kazár erődbe. Fő támadásaik Bizánc ellen irányultak. Számos alkalommal* vették ostrom alá Konstantinápolyt a szárazföldről és a tengerről; ha képesek lettek volna a fővárost a Kaukázuson át és a Fekete-tenger felől is átkarolni, úgy a császári birodalom sorsa minden bizonnyal megpecsételődött volna. A kazárok közben leigázták a bolgárokat és a magyarokat, kiterjesztették expanziójukat nyugati irányban Ukrajnára és a Krímre. De ezek már nem voltak rendszertelen portyák zsákmány és hadifoglyok szerzésére; ezek hódító háborúk voltak, bekebelezve a leigázott népeket egy szilárd adminisztrációjú birodalomba, amit a nagy hatalmú kagán kormányzott és aki tartományi kormányzókat nevezett ki az igazgatásra és az adók behajtására a meghódított területeken. A kilencedik század elejére már eléggé konszolidált volt a kazárok állama, hogy támadást indíthasson az arabok ellen.

* 669, 673-678, 717-718.

Több mint ezer év távlatából az időszakos hadviselés következő időszaka (az ún. "második arab háború" - 722-737) helyi méretű, unalmas epizódok sorozatának tűnik, ami ugyanazt az ismétlődő mintát követte: a kazár lovasság nehéz fegyverzetében áttört dél felé a Dariel-szoroson vagy; a Darband-kapun keresztül a kalifa fennhatósága alatt álló területre; ezt követte az arab ellenlökés, ugyanazon a szoroson vagy kerülő úton, át a Volga felé és ismét vissza. Ha az ember ezt megfordított távcsövén át szemleli, eszébe jut a régi rímjáték a nemes yoroki hercegről, akinek tízezer embere volt: "Felvonultatta őket a dombtetőre, azután levonultatta őket onnan". Valóban, az arab források (habár gyakran túloznak) 100 000 vagy éppen 300 000 főnyi seregekről írnak mindkét oldalon - talán számban felülmúlva azokat a hadakat, amelyek a nyugati világ sorsát nagyjából ugyanebben az időben döntötték el a tours-i csatában.

Azt a halált megvető fanatizmust, amely ezeket a háborúkat jellemezte, illusztrálják olyan epizódok, mint egy egész kazár város önkéntes tűzhalála a megadás helyett; a Bab al Abvab vízkészletének a megmérgezése egy arab generális által; vagy a hagyományos buzdítás, ami megállítja a megvert arab sereg fejvesztett menekülését és rábírja, hogy harcoljon az utolsó emberig: „A Kertbe, mozlímok, nem a Tűzbe!”,

mert a paradicsom gyönyöre biztosított minden mozlim katona számára, aki a szent háborúban esett el.

A háborúskodás tizenöt esztendejének egy szakaszában a kazárok lerohanták Grúziát és Örményországot, megsemmisítő csapást mértek az ardabili csatában (730) az arab hadseregre és olyan messzire törtek előre, mint Moszul és Diarbakir, túl a félúton Damaszkusz, a kalifátus fővárosa felé. De egy újból felállított mozlim sereg szembeszállt az árral és a kazárok a hegyeken át vonultak vissza, hazafelé. A következő esztendőben Maszla-mah ibn-Abd-al-Malik, ennek az időnek a leghíresebb arab generálisa, aki előzőleg Konstantinápoly ostromát vezette, elfoglalta Balandzsárt és olyan messzire jutott el, mint Szamandar, egy másik nagy kazár város, messzebb, észak felé. De az országdúlók megint képtelenek voltak állandó helyőrséget kialakítani és kénytelenek voltak a Kaukázuson át ismét visszavonulni. A kelet-római birodalom megkönnyebbülésének sóhaja ismét égy dinasztikusházasságban öltött kézzel fogható formát, amikor a trónörökös egy kazárhercegnőt vett feleségül; az ő fiuk volt az, aki aztán Bizáncot mint Leó, a kazár kormányozta.

Az utolsó arab hadjáratot a későbbi Marvan II. kalifa vezette és ez pirruszi győzelemmel végződött. Marvan szövetséget ajánlott fel a kazár kagánnak, azután meglepetésszerűen támadott mindkét hágón át. A kazár sereg nem tudta összeszedni magát a kezdeti sokktól, és egészen a Volgáig vonult vissza. A kagán kénytelen volt békefeltételeket kérni; Marvan alkalmazta a meghódított országokban már eddig is követett gyakorlatot: azt követelte, hogy a kagán térjen át az igaz hitre. A kagán beleegyezett, de áttérése az iszlám vallásra nyilván csak színlelés volt, mert erről többé nem lehet hallani az arab vagy bizánci forrásokból - ellentétben a judaizmus, mint államvallás bevezetésének tartós hatásával, ami néhány évvel később* történt. Marvan megelégedett az elért eredménnyel, búcsút mondott Kazáriának és visszavezényelte hadseregét a Transzkaukázusba - anélkül, hogy kormányzót, helyőrséget vagy adminisztrációs szervezetet hagyott volna vissza. Sőt ellenkezőleg; röviddel utóbb egy megkötendő szerződés feltételeit kérdezte a kazároktól a lázadó déli törzsek ellen.

* Az áttérés valószínű időpontja 740 körül - lásd alább.

Egy éppen csak sikerült megmenekülés volt ez. Hogy mi volt a meggondolás, ami Marvant erre a látszólagos nagylelkűségre bírta, azt csak találgatni lehet - mint sok egyebet a történelemnek ebben a bizarr fejezetében. Talán ráébredt arra, hogy a viszonylag civilizált perzsáktól, örményektől vagy grúzoktól eltérően, ezeket a vad, északi barbárokat nem lehet egy mozlim bábherceggel és egy kis helyőrséggel kormányozni. És Marvannak serege minden egyes emberére szüksége volt, hogy elfojtsa a jelentősebb felkeléseket Szíriában és az omajjad kalifátus más

részeiben, amelyek éppen kialakulóban voltak. Marvan maga volt a főparancsnok a bekövetkező polgárháborúban és 744-ben ő lett az utolsó omajjad kalifa (hogy hat évvel később merénylet áldozatául essék, amikor a kalifátus az abasszid dinasztiára szállt át). Erre a háttérre tekintettel nem volt abban a helyzetben, hogy kimerítse az erőforrásait újabb, a kazárok ellen viselt háborúkban. Meg kellett elégednie azzal, hogy leckét adott nekik, ami majd elriasztja őket újabb meglepetésszerű támadásoktól a Kaukázuson át.

Így a mozlímok gigantikus, kétirányú átkaroló hadmozdulatát nyugaton a Pireneusokon, Kelet-Európában a Kaukázuson át, mind a két végén nagyjából ugyanabban az időben tartóztatták fel. Ahogyan Martel Károly frankjai megmentették Galliát és Nyugat-Európát, úgy mentették meg a kazárok a keleti utat a Volgához, a Dunához, és magához a kelet-római birodalomhoz. Legalább ezen a ponton teljes az egyetértés a szovjet archeológus és történész Artamonov és az amerikai történész, Dunlop között. Ez utóbbit már idéztem, hogy amennyiben a kazárok nincsenek, úgy Bizáncot, az európai civilizáció keleti bástyáját az arabok bekerítették volna és más lett volna a történelem folyása. Artamonovnak is ugyanez a véleménye.

Kazária volt az első hűbéri állam Kelet-Európában, amely egy rangsorban állt a bizánci birodalommal és az arab kalifátussal... Csak az erőteljes kazár támadásoknak tudható be, amelyek eltérítették az arab seregek áradatát a Kaukázus felől, hogy Bizánc ellen tudott állni nekik...

Végül Dimitrij Obolensky, az orosz történelem professzora az oxfordi egyetemen: "A kazárok legfőbb hozzájárulása a világ történelméhez, hogy sikerrel tartották a Kaukázus vonalát az arabok északra irányuló támadásai ellen.

Marvan nemcsak az utolsó arab generális volt, aki megtámadta a kazárokat, de az utolsó kalifa is, aki - legalábbis elméletileg - az expanzionista politika követője volt azzal az eszménnyel, hogy beteljesítse az iszlám diadalát az egész világ felett. Az abbaszid kalifákkal abbamaradtak a hódító háborúk, a régi perzsa kultúra feltámadó befolyása lágyabb klímát teremtett és végül meghozta Bagdad tündöklő nagyságát Harun ál Rasid alatt.

8.

Az első és a második arab háború közötti szélcsendes szünetben a kazárok belekeveredtek a bizánci história egyik legrikítóbb epizódjába, amely jellemző erre az időre és arra a szerepre, amit a kazárok játszottak benne.

685-ben II. Justinian Rhinotmetus lett tizenhat éves korában a keletrómai birodalom császára. Gibbon az ő utánozhatatlan modorában rajzolta meg az ifjú arcképét.

Indulatai hevesek voltak, az értelme gyenge; és eszeveszett büszkesége mérgezte meg... Két kedvenc minisztere két olyan lény volt, aki a legkevésbé fogékony az emberi szimpátiára: egy eunuch és egy szerzetes; az előbbi korbáccsal fenyegette meg a császár anyját, az utóbbi a fizetésképtelen adósokat fejvel lefelé akasztotta lassú és erősen füstölő tűz fölé.

Tíz éven át tartó, elviselhetetlenül igazságtalan, rossz kormányzás után forradalom tört ki, és az új császár, Leontius parancsára, Justiniánt megcsonkították és száműzték:

Orrának és talán nyelvének az amputációját csak tökéletlenül hajtották végre; a görög nyelv szerencsés hajlékonysága így a Rhinotmetus (levágott orrú) nevet adhatta neki. A megcsonkított zsarnokot Kherszonba, krími Tatárországba, egy elhagyatott településre száműzték, ahol a gabona, a bor és az olaj idegenből importált luxuscikk volt.*

* A Justiniánra kimért büntetést abban az időben az enyhesség, a kegyelem gyakorlásának tekintették; ennek az időszaknak az általános tendenciája a büntetőtvénkönyv humanizálása volt, csonkolást alkalmaztak kivégzés helyett: a kéz levágása (lopásért) vagy az orr levágása (fajtalankodásért) volt a leggyakoribb forma. A bizánci uralkodók bevett gyakorlata volt a veszélyes riválisok megvakítása; ezzel nagylelkűen megkímélték az életüket.

Kherszoni száműzetése alatt Justinian nem szűnt meg cselszövést szervezni, hogy visszanyerje a trónt. Három év után úgy látta, hogy az esélyei javulnak, amikor a Bizáncba visszatérő Leontiust detronizálták és neki is levágták az orrát. Justinian megszökött Kherszonból a kazárok uralta Doros városába a Krímen át, és ott találkozott a kazárok kagánjával, Buzir vagy Bazir királlyal. A kagán örömmel fogadta az alkalmat, hogy beleütheti az orrát a bizánci dinasztikus politikába, ezért szövetséget kötött Justiniánnal és nőül adta hozzá a nővérét. A nővére, akit Theodora névre kereszteltek, és utóbb annak rendje és módja szerint megkoronáztak, tűnik az egyetlen tisztességes személynek a szennyes intrikáknak ebben a sorozatában, és igazán szerette orr nélküli férjét (aki akkor még mindig csak a harmincas éveinek elején járt). A házaspárt és kísérőinek csapatát a keresi tengerszoros keleti partján fekvő Phangoria (most Taman) városába vitték, aminek kazár kormányzója volt. Itt azután előkészületeket tettek Bizánc inváziójára a kazár seregek segítségével, amit Buzir király nyilván megígért nekik. De az új császár, III. Tiberias küldöttei rábeszéltek, hogy gondolja meg magát; gazdag arany jutalmat

ígérték neki, ha Justiniant - élve vagy halva - kiszolgáltatja a bizánciaknak. Ennek megfelelően Buzir király parancsot adott két bérencének, név szerint Papatzesnek és Balgitresnek, hogy öljék meg a sógorát. De a hűséges Theodóra megneszelte az összeesküvést és óvta a férjét, Justinian külön-külön hívta meg Papatzest és Balgitrest a szállására és egy zsineggel egymás után megfojtotta őket. Aztán hajóra szállt, átkelt a Fekete-tengeren, a Duna torkolatához hajózott és ott új szövetséget kötött egy erős bolgár törzssel. A királyuk, Terbolis, az idő szerint megbízhatóbbnak bizonyult, mint a kazár kagán, mert 704-ben 15 000 lovast adott Justiniannak, hogy megtámadja Konstantinápolyt. A bizánciak vagy elfelejtették - tíz év után - Justinian előző uralmának sötétebb oldalait vagy a jelenlegi uralkodójukat még ennél is elviselhetetlenebbnek találták, mert tüstént felkeltek Tiberias ellen és Justiniant visszahelyezték a trónra. A bolgár király "egy halom aranypénzt" kapott jutalmul és hazatért (hogy néhány évvel később ismét háborúba bonyolódjék Bizánccal).

Justinian második uralkodása (704-711) még rosszabbnak bizonyult, mint amilyen az első volt: "a bárdot, a zsineget és a kínpadot tartotta az uralkodás kizárólagos eszközeinek". Elvesztette lelki egyensúlyát, rögeszmés gyűlölettel fordult Kherson lakói ellen, ahol száműzetése keserű éveinek legtöbbszörét töltötte és expedíciós hadsereget indított a város ellen. Kherson néhány vezető polgárát elevenen megégették, másokat vízbe fojtottak, sok foglyot ejtettek, de neki mindez nem volt elég, hogy csillapítsa bosszúvágyát, mert egy második expedíciót küldött, hogy a várost földig rombolják le. Azonban ez alkalommal hatalmas kazár sereg állta az útját, mire Justinian krími megbízottja, egy bizonyos Bardanes, átállt a kazárokhoz. A demoralizált bizánci expedíciós sereg megtagadta az engedelmisséget Justiniannak és Bardanest választotta Philippicus néven császárnak. Minthogy azonban Philippicus a kazárok kezében volt, a zendülők kénytelenek voltak súlyos váltságdíjat fizetni a kazároknak, hogy visszakapják az új császárukat. Amikor az expedíciós hadsereg visszatért Konstantinápolyba, Justiniant és a fiát megölték, Philippicust felszabadítóként üdvözölték és a trónra ültették - hogy azután néhány év múlva elűzzék a trónjáról és megvakítsák.

Ennek a véres történetnek az a célja, hogy megmutassa, mekkora befolyást gyakoroltak a kazárok ebben az időben a kelet-római császárság sorsára - azon felül, hogy védelmezték a kaukázusi bástyát a mozlímok ellen. Bardanes-Philippicusból a kazárok csináltak császárt és Justinianus rémuralmáéban a sógora, a kagán vetett véget. Dunlopot idézve: "Nem tűnik túlzásnak azt állítani, hogy ebben a kritikus helyzetben a khaquan gyakorlatilag képes volt új uralkodót adni a görög birodalomnak."

Kronológiai szempontból a következő esemény, amit meg kell beszélni, a kazárok áttérése a zsidó hitre 740 körül. De hogy ezt a figyelemre méltó eseményt a megfelelő perspektívában lássuk, legalább nagy vonalakban legyen fogalmunk a kazárok szokásairól, viselkedésmódjukról, mindennapi életükről az áttérés előtt.

Sajnos nem áll rendelkezésünkre szemtanú beszámolója, mint Priscus leírása Attila udvaráról. Amink van, az főleg bizánci és arab krónikások hallomásból származó leírása és kompilációja. Ezek meglehetősen sematikusak és töredékesek - kettő kivételével. Az egyik egy levél, feltehetően a kazár királytól, amit a 2. fejezetben beszélünk meg. A második egy figyelmes arab utazó, Ibn Fadlan útibeszámolója, aki - mint Priscus - egy civilizált ország udvarából észak barbáraihoz küldött diplomáciai misszióknak volt a tagja.

Az udvar Muktadir kalifáé volt, a diplomáciai misszió Bagdadból Perzsián és Buharán át, a volgai bolgárok országába utazott. A grandiózus expedíció hivatalos ürügye a bolgár király meghívólevele volt, aki arra kérte a kalifát, (a) küldjön vallási instruktorokat, hogy az iszlám vallásra térítse a népét, és (b) építsen neki erődöt, ami képessé teszi őt arra, hogy szembe tudjon szállni hűbérurával, a kazárok királyával. A meghívás - amit minden bizonnyal előzetes diplomáciai kapcsolat készített elő - alkalmat teremtett arra is, hogy a Korán tanításának a hirdetésével és temérdek arany baksis szétosztásával biztosítsák azoknak a különböző türk törzseknek a jóindulatát, amelyek azokat a területeket lakják, ahol a misszióknak át kell haladnia.

Utazónk beszámolójának bevezetője imígyen kezdődik:*

* A következő idézetek Zeki Validi Togannak az arab szövegből készült német fordításán, valamint Blake és Frye kivonatainak angol fordításán alapulnak, mindkettő az olvashatóság kedvéért némiképp átírva.

Ez Ahmed ibn-Fadlan ibn-Abbas, ibn-Raszid, ibn-Hammad tisztviselőnek a könyve, aki Muhamed ibn-Szulejmán (generálisnak), ál Muktadir (kalifának) a bolgár királyhoz küldött követének a szolgálatában áll. Ebben beszámol arról, hogy mit látott a türkök, a kazárok, a ruszok, a bolgárok, a baskírok és mások országában, (leírja) ezeknek a különböző vallásait, királyaik történetét, viselkedésüket különböző életkörülmények között.

A bolgárok királyának a levele eljutott az igazhitűek vezéréhez, ál Muktadirhoz; a király ebben a levélben arra kérte őt, küldene hozzá valakit, aki vallási instrukciókat adna neki és megismertetné őt az iszlám törvényeivel, felépítene egy mecsetet és egy szószéket, hogy végrehajthassa küldetését és áttéríthetné egész országának népét; azt is

kérte, építene neki a kalifa egy erődöt, hogy védekezni tudjon ellenséges királyok ellen.* Mindazt, amit a király kért, a kalifa megadta. Engem választottak ki, hogy a kalifa üzenetét felolvassam a királynak, hogy átadjam neki azokat az ajándékokat, amelyeket a kalifa küldött számára, és hogy felügyeljem a tanítók és a Törvény tolmácsolóinak a munkáját... (Itt részletek következnek a misszió finanszírozásáról, valamint közli a résztvevők névsorát.) És ekként a 309. év száfár hónapjának 11.-ik napján, csütörtökön (június 21-én) elindultunk a béke városából (Bagdadból, a kalifátus fővárosából).ű

* azaz, miként az alábbiak mutatják, a kazárok királya ellen.

Meg kell jegyeznünk, hogy az expedíció ideje jóval későbbi, mint az előző fejezetben leírt eseményeké. De ami a kazárok pogány szomszédainak a szokásait és intézményeit illeti, ez valószínűleg nem jelent lényeges különbséget; és azok a futó pillantások, amelyeket ezeknek a nomád törzseknek az életéről nyerünk, legalább valamelyes fogalmat adnak arról, milyen lehetett a kazárok élete a korábbi időszakban - az áttérés előtt -, amikor még a sámánizmus egy változatának a hívei voltak; hasonló lehetett ahhoz, amilyen a szomszédaiké volt Ibn Fadlan idejében.

A misszió haladása lassú volt és nyilvánvalóan eseménytelen, amíg el nem érték Khvarizmot, a kalifátus határ menti tartományát az Aral-tótól délre. Itt a tartomány kormányzója igyekezett megállítani őket a továbbhaladásban, azzal érvelve, hogy ez az ország és a bolgár királyság között "a hitetlenek ezer törzse" él és ezek biztosan megölnék őket. A valóságban azonban más oka volt arra, hogy ne a kalifa utasítása szerint cselekedjék és a missziót útjára tovább bocsássa. Tudatában volt annak, hogy a misszió közvetve a kazárok ellen irányul, ő pedig ezekkel virágzó kereskedelmet folytatott és szívélyes kapcsolatot tartott fenn. De végezetül is engednie kellett, és a missziót továbbengedte Gurganjba, az Amur-Darja torkolatánál. A nagy hideg miatt itt töltötték a tél három hónapját. Ez a tényező nagyon lényegesnek tűnik számos arab utazó elbeszélésében.

A folyó három hónapon át be volt fagyva. Végignéztünk a tájon és azt gondoltuk, hogy a hideg pokol kapui nyíltak meg előttünk. Valóban láttam, hogy a piac, az utak teljesen üresek voltak a hideg miatt. Egyszer, amikor kijöttem a fürdőből és hazaérkeztem, azt láttam, hogy a szakállam jégdarabbá fagyott és a tűz előtt kellett felolvasztanom. Néhány napig egy házban laktam, amelyik egy másik házon belül volt, és ebben egy török nemezsátor; ebben a sátorban feküdtem takarókba és szőrmékbe burkolva, de az arcom mindazonáltal a párnához fagyott.

Február közepén beállt az olvadás. A misszió úgy rendezte, csatlakozik egy hatalmas, 5000 emberből és 3000 teherhordó állatból álló

karavánhoz, hogy átkeljen az északi sztyeppéken és megvásárolta a szükséges felszerelést: tevéket, nyers tevébőrből készült csónakokat a folyókon való átkelésre, kenyeret, kölest és fűszerezett húst, három hónapra. A bennszülöttek óvták őket az északon még szörnyűbb hidegtől, és tanácsokat adtak nekik, hogy milyen ruhadarabokat viseljenek:

Mindegyikünk magára öltött egy kurtákat (zubbonyt), e fölé egy gyapjúkaftánt, arra egy buszlint (szőrmével bélelt kabátot), szőrmesapkát, ami alól csak a szeme látszott ki; egy egyszerű és egy bélelt alsónadrágot, ezek fölé a nadrágot, kajmutból (sagrin, szamárbőr) készült papucsot és e fölé még egy pár bakancsot; és ha valamelyikünk tevére szállt, a ruháitól képtelen volt megmozdulni.

Ibn Fadlan, a kényes arab, nem szerette Khvarzimnak sem a klímáját, sem a népét.

Ezek, ami a nyelvüket és az alkatukat illeti, a legvisszataszítóbb emberek. A nyelvük, mint a seregélyek fecsegése. Egy napi járásra van tőlük egy Ardkva nevű falu, ennek a lakóit kardaloknak nevezik; ezeknek a beszéde egészen úgy hangzik, mint a békabrekegés.

Március 3-án indultak és egy Zamgan nevű karavánszerájban töltötték az éjszakát; ez a bejárat az oguz-türkök területére. Innen kezdve a misszió már idegen földön járt, "sorsunkat a mindenható és fennkölt Istenre bízva". A gyakori hóviharak egyike alatt Ibn Fadlan egy türk mellett lovagolt és ez panaszkodott neki: "Mit kíván tőlünk az uralkodó? Megöl minket a hideggel. Ha tudnók, mit kíván, odaadnók neki." Ibn Fadlan: "Csak azt akarja, hogy azt mondjátok: »Nincs Isten Allahon kívül«" A türk nevetett: "Ha tudnók, hogy így van, így is mondanók."

Sok ilyen incidens van, amiről Ibn Fadlan beszámol anélkül, hogy értékelné a gondolkodásnak azt a függetlenségét, amit ezek tükröznek. A bagdadi udvar küldötte azt sem értékeli, hogy a nomád törzsek tagjai mennyire semmibe veszik a tekintélyt. A következő epizód a hatalmas oguz-türkök országában játszódik, akik adófizetői voltak a kazároknak és némely forrás szerint közeli rokonságban álltak velük.

Másnap reggel egy türkkal találkoztunk össze. Termetére csúf, megjelenésében mocskos, modorában hitvány, természetében aljas; mi zuhogó esőben haladtunk. Akkor megszólalt: "Megállás!" Erre az egész karaván, a 3000 állat és az 5000 ember megállt. Akkor ezt mondta: "Közületek senki sem mehet tovább." Megálltunk, engedelmességgel a parancsnak.* Akkor azt mondtuk neki: "Mi a kudarkin (alkirály) barátai vagyunk." Nevetett és azt mondta: "Ki az a kudarkin? Szarok a

szakállára." Azután azt mondta: "Kenyeret!" Adtam neki egy pár kenyeret. Ezeket eltette és szólt: "Folytassátok az utazásotokat. Megsajnálalak benneteket."

* A nagy karaván vezetőinek nyilván mindenáron el kellett kerülnie az összetűzést az oguz törzs embereivel.

Azok a demokratikus módszerek, amelyeket az oguzok alkalmaztak, ha döntést kellett hozniok, még jobban meghökkentették egy tekintélyi teokrácia képviselőjét:

Ezek az emberek nomádok és házaik nemezből vannak. Csak egy ideig maradnak egy helyen, azután továbbmennek. Látni a sátraikat nomád szokás szerint szerteszéjjel szórva. Noha kemény életet élnek, úgy viselkednek, mint útjavesztett szamarak. Nincsen vallásuk, ami Istenhez kapcsolná őket, nem vezeti őket a józan ész sem; semmit sem imádnak. Ehelyett a törzsfőnöküket uruknak szólítják; ha valamelyikük tanácsot kér a törzsfőnöktől, ezt kérdezi: "Óh, uram, mit tegyek ebben vagy abban a dologban?". Hogy a cselekvés menete milyen legyen, azt maguk között tanácskozással döntenek el; de ha egy lépésről határoztak és készek azt kivitelezni, még a legegyszerűbb és legszegényebb is jöhet és megbonthatja a határozatot.

Az oguzok - és más törzsek - szexuális erkölcsük a szabadosság és a kegyetlenség keveréke:

Asszonyaik férjük vagy idegenek jelenlétében nem hordanak fátylat és testüknek semmilyen részét sem fedik be mások jelenlétében. Egy napon egy oguz házában voltunk és körben ültünk: a felesége is jelen volt. Amint ott beszélgettünk, az asszony kitakarta a nemi szervét és megvakarta, és mi valamennyien láttuk. Erre mindannyian befedtük az arcunkat, és azt mondtuk: "Isten bocsássa meg nekünk." A férj nevetett és azt mondta a tolmácsnak: "Mondd meg nekik, mi kitakarjuk a jelenlétekből, úgyhogy láthatjátok és fékezhetitek magatokat; de nem kaphatjátok meg. Jobb így, mintha be lenne takarva és meg lehetne kapni." A házasságtörés távol áll tőlük, de ha felfedezik, hogy valaki házasságtörést követett el, azt kettéhasítják. Ezt úgy hajtják végre, hogy két fa ágait hajlítják össze, a házasságtörőhöz kötik, azután kiengedik a két ágat úgy, hogy azok az embert kettétéptik.

Azt nem említi, hogy ugyanaz a büntetés éri-e a vétkes nőt is. Utóbb, amikor a volgai bolgárokról szól, leírja ugyanazt a barbár módszert, ahogyan a házasságtörőt kettétépték; mind a férfira, mind a nőre alkalmazzák. Ehhez még elképedéssel jegyzi meg, hogy mindkét nembeliek meztelenül úszkálnak a folyókban és éppen annyira nincs szeméremérzésük, mint az oguzoknak.

Ami a homoszexualitást illeti - ez az arab országokban egészen természetes -, arról Ibn Fadlan azt írja, hogy a türkök szörnyű bűnnek tartják. De az egyetlen esetben, amelyre hivatkozik, "egy csupaszállú ifjú" csábítója 400 birka bírsággal megúszta.

Utazónk, aki Bagdad fényes fürdőihez volt szokva, nem tudta túltenni magát a türkök mocsokosságán. "Az oguzok nem mosakodnak székelés vagy vizezés után, nem fürdenek magömlést követően vagy más alkalommal. Nem akarnak tudni a vízről, különösen télen..." Amikor az oguz főparancsnok levetette fényűző brokátköpenyét, hogy felvegye az újat, amelyet a küldöttség hozott neki, látták, hogy az alsóruhája "eltekintve a piszoktól, kirottosodott, mert az a szokásuk, hogy soha nem váltják a ruhaneműt, amit a testükön viselnek, amíg az széjjel nem mállik". Egy másik türk törzs, a baskirok "beretválják a szakállukat és megeszik a tetveiket. Végigkutatják a ruházatuk ráncait és fogáikkal roppantják szét a tetveket". Amikor Ibn Fadlan figyelte az egyik baskírt, aki ezt művelte, az megjegyezte: "Nagyon ízletesek".

Mindent összevetve, ez nem nagyon vonzó kép. Kényes utazónk megvetése a barbárok iránt mélységes volt. Ez azonban csupán tisztátlanságukból és abból eredt, amit ő a test egyetlen mutogatásának tartott; a büntetések kegyetlensége és áldozati szokásaik teljesen hidegen hagyták, így szenvtelen érdeklődéssel írja le, hogyan büntetik a bolgárok az emberölést, noha egyébként gyakran hangot ad a méltatlankodásának: "A (bűnös) számára egy nyírfa ládát készítenek, abba belerakják, a ládára rászögezik a tetejét, három kenyeret és egy kanna vizet tesznek mellé és felfüggesztik két magas pózna közé, mondván: »Ég és föld közé helyeztük, hogy ki legyen téve napnak és esőnek; az istenség talán megbocsát neki.« És így marad felfüggesztve, míg az idő el nem pusztítja és a szél el nem fújja."

Hasonló közömbösséggel írja le lovak százainak és egyéb állatok nyájainak ünnepélyes feláldozását és egy rusz* rabszolga leány kegyetlen rituális megölését gazdájának a ravatalánál.

* Ruszok: a korai orosz települések viking alapítói. Lásd alább: III. fejezet.

A pogány vallásokról kevés a mondanivalója. De a baskír phallus-kultusz felkelti az érdeklődését, mert megkérdezi tolmácsa közvetítésével a bennszülöttek egyikét, mi az értelme egy fából készült penis imádatának és leírja a választ: "Mivel én is valami hasonlótól lettem és nem ismerek más teremtőt, aki engem csinált volna." Aztán hozzáteszi: "Közülünk (a baskirok közül) egyesek tizenkét istenségben hisznek: egy isten a télnek, egy másik a nyárnak, egy az esőnek, egy a szélnek, egy a fáknak, egy az

embereknek, egy a lovaknak, egy a víznek, egy az éjszakának, egy a nappalnak, egy a halál istene és egy a földé, míg közöttük a leghatalmasabb az, amelyik az égben lakik, de ez tanácsot tart a többi istenekkel és mindannyian elégedettek azzal, amit a többiek tesznek... Láttunk egy csoportot, amelyik a kígyókat imádja, egyet, amelyik a halakat és egyet, amelyik a darut..."

A volgai bolgárok között Ibn Fadlan egy különös szokást talált:

Ha egy olyan embert figyelnek meg, aki gyors észjárásával és ismereteivel tűnik ki, azt mondják: "Ehhez az emberhez inkább illik, hogy az Urunkat szolgálja." Megfogják, kötelet akasztanak a nyakába, felakasztják egy fára, és addig hagyják ott, amíg el nem rohad...

Ennek a bekezdésnek a magyarázatában a török orientalista, Zeki Validi Togan, aki Ibn Fadlannak és korának vonatkozásában vitathatatlan szaktekintély, ezt mondja: "Nincsen semmi rejtélyes abban a kegyetlen elbánásban, amelyben a bolgárok azokat az embereket részesítik, akik túl okosak. Ez az átlagpolgárnak a józan megfontolásán alapul, aki csak azt akarja folytatni, amit ő egy normális életnek tart és el akar kerülni minden kockázatot és kalandot, amibe a géniusz vezetheti." Azután egy tatár közmondást idéz: "Ha túl sokat tudsz, felakasztanak, és ha túl szerény vagy, reád fognak taposni." Arra a következtetésre jut, hogy "az áldozatot nem egyszerűen csak egy tanult személynek kell tekinteni, hanem egy zabolátlan géniusznak, valakinek, aki agyafúrtaabb a kelleténél." Ami ahhoz az elgondoláshoz vezet, hogy ezt a szokást a társadalom védekező mechanizmusának kell tekinteni a változás ellen, a nem-konformisták és a potenciális újítók büntetéseként.* De néhány sorral alább a következő, eltérő magyarázatot adja:

* Tételének alátámasztására a szerző itt eredetiben sorol fel, fordítás nélkül, török és arab idézeteket - közös rossz szokása ez ennek a szakterületnek a modern szakértők között.

Ibn Fadlan nem a túl okos emberek egyszerű megölését írja le, hanem mint a pogány szokások egyikét, mint emberáldozatot, amelyben az emberek között a legkiválóbbat ajánlják fel áldozatként az istennek. Ezt a ceremóniát nem egyszerű bolgárok végezték, hanem a tahibjaik vagy kuruzslóik, azaz sámánjaik, akik ennek megfelelően a bolgárok és a ruszok között kultuszuk nevében emberek élete és halála feletti hatalommal rendelkeztek. Ibn Ruszta szerint a ruszok kuruzslói bárkinek a nyaka köré kötelet vethettek és felakaszthatták őket egy fára, hogy elnyerjék isten kegyelmét. Amikor ezt megtették, azt mondták: "ez istennek hozott áldozat".

Talán az indíték mindkét típusa keveredett egymással: "Mint hogy

áldozatot kell hozni, hát akkor hadd áldozzuk fel a bajcsinálókat".

Látni fogjuk, hogy az emberáldozatot a kazárok is gyakorolták, beleértve a király rituális megölését uralkodásának a végén. Feltehetjük, hogy sok más hasonlóság is volt az Ibn Fadlan által leírt törzsek és a kazárok szokásai között. Ő sajnos akadályozva volt, hogy a kazár fővárost meglátogassa és reá kellett magát bíznia azokra az információkra, amelyeket a kazár uralom alatti területeken és különösen a bolgár udvarban tudott begyűjteni.

10.

A kalifa küldöttségének közel egy esztendejébe (921. június 21-től 922. május 12-ig) tellett, amíg elértek rendeltetési helyükre, a volgai bolgárok országába. A közvetlen útvonal Bagdadból a Volgához a Kaukázuson és Kazárián át vezet. Hogy ez utóbbit elkerüljék, óriási kerülőt kellett tenniük a "Kazár-tenger", a Káspi-tenger keleti partja körül. És még így is folytonosan emlékezniük kellett a kazárok közelségére és a potenciális veszélyekre.

Jellegzetes epizód volt, amikor az oguz hadsereg főnökénél (akinek a fehéreneműje olyan siralmas volt) időztek. Először szívesen fogadták őket, és lakomát rendeztek a tiszteletükre. De utóbb az oguz vezetők a kazárokhoz fűződő viszonyuk miatt jobban meggondolták a dolgot. A főnök összehívta a vezéreket, hogy eldöntsék, mi legyen a teendő.

A legelőkelőbb és a legnagyobb befolyású a tarkhan volt közöttük; béna volt és vak, a keze csonka. A főnök így szólt hozzájuk: "Ezek itt az arab király küldöttei és én nem érzem magam feljogosítva, hogy továbbengedjem őket anélkül, hogy megbeszelném veletek." Azután a tarkhan szólt: "Ez egy olyan dolog, amelyhez hasonlót eddig még soha nem láttunk és amilyenről még soha nem hallottunk. Soha még a szultán követe nem utazott át az országunkon, amióta itt vagyunk vagy amióta őseink itt voltak. A szultán minden bizonnyal becsap minket; ezeket az embereket valójában a kazárokhoz küldi, hogy ellenünk izgassa őket. A legjobb lenne ezeket a küldötteket egyenkint kettéhasítani, és minden holmijukat elkobozni." Egy másik ezt mondta: "Nem. El kell venni minden holmijukat, hadd fussanak vissza meztelenül oda, ahonnan jöttek." Egy másik meg ezt mondta: "Nem. A kazár király túsokat tart vissza közülünk, hadd küldjük oda ezeket az embereket, hogy kiváltsák őket."

Hét napon át vitáztak maguk között, miközben Ibn Fadlan és az emberei a legrosszabbtól tartottak. A végén az oguzok továbbengedték őket; nem tudjuk, miért. Talán sikerült Ibn Fadlannak meggyőzni őket arról, hogy a misszió a valóságban a kazárok *ellen* irányult. Az oguzok azelőtt a kazárokkal együtt harcoltak egy másik török törzs, a besenyők ellen, de

utóbb ellenséges magatartást tanúsítottak; ezért vettek a kazárok tőlük túszoikat.

A kazár fenyegetés egész utazásuk alatt a horizonton magasodott. A Káspi-tengertől északra még egy nagy kerülőt tettek, mielőtt elérték a bolgár táborhelyet a Volga és a Káma összefolyásának a közelében. Itt várta őket a bolgárok királya és a vezetőik, kínzó nyugtalanságban. Amint a ceremóniák és az ünnepségek lezajlottak, a király Ibn Fadlanért küldött, hogy az ügyletről tárgyaljanak. Erélyes hangon ("a hangja úgy csengett, mintha egy hordó fenekéről beszélne") a misszió fő céljára emlékeztette Ibn Fadlant - a pénzre, amit kapnia kell, "hogy fel tudjam építeni az erődöt, ami megvéd engem a zsidóktól, akik leigáztak engem". A pénzt - négyezer dinárnyi összeget - a bürokrácia valami bonyolult dolga következtében, sajnos, nem adták át a missziónak, később volt küldendő. Amikor a király - "lenyűgöző megjelenésű személyiség, széles és testes" - ezt megtudta, közel volt a kétségbeeséshez. Azzal gyanúsította a küldöttséget, hogy elsikkasztotta a pénzt:

"- Mit gondolnál egy olyan embercsoportról, amelyeknek egy pénzösszeget adtak át egy gyenge, ostromlott és elnyomott nép számára, de ezek az emberek elsikkasztották a pénzt?"

Én ezt válaszoltam:

- Ez tilos, ezek az emberek gonoszok. A király ezt kérdezte:
- Ez felfogás dolga vagy pedig általános érvényű?

Ezt feleltem:

- Ez általános érvényű."

Ibn Fadlannak sikerült a királyt lépcsőről lépésre meggyőznie arról, hogy a pénz csak késik,* de nem tudta teljesen eloszlatni az aggodalmát. Újra és újra elmondta, hogy a meghívás célja és lényege az erőd építése volt, "mert félt a kazárok királyától". És nyilván meg is volt minden oka a félelemre, amint Ibn Fadla elmondja:

* Valamikor nyilván megérkezett, mert a továbbiakban az ügyről nem esik szó.

A bolgár király fiát a kazárok királya túszként tartotta fogva. Elmondták a kazárok királyának, hogy a bolgár királynak van egy gyönyörű szép leánya. Futárt küldött, hogy megkérje a kezét. A bolgár király különböző ürügyekkel megtagadta a beleegyezését. A kazár király egy újabb futárt küldött és erőszakkal vitte el a leányt, noha ő zsidó volt, a királyleány

pedig mozlím; de a leány a kazár király udvarában meghalt. Ekkor egy újabb futárt küldött, és a király másik leányát kérte meg. De abban az órában, amikor a futár odaért, a bolgár király sürgősen az askilok hercegéhez, aki alattvalója volt, adta a leányt, mert attól tartott, hogy a kazár király erőszakkal viszi el a leányt, mint ahogyan azt a nővérel is tette. Egyedül ez volt az oka, hogy a bolgár király levelezést kezdett a kalifával és arra kérte, építtessen egy erődöt, mert rettegett a kazárok királyától.

Mindez úgy hangzik, mint egy refrén. Ibn Fadlan azt is felsorolja, mennyi adót tartozik fizetni a bolgár király évente a kazároknak: egy cobolyprémet a királyságban található minden háztartás után. És minthogy a bolgár háztartások (ti. sátrak) számát körülbelül 50000-re becsülték, és mert a bolgár cobolyprémet az egész világon nagyra értékelték, az adó egész csinos kis összegre rúgott.

11.

Amit Ibn Fadlan mond nekünk a kazárokról, az - mint már említettük - az utazása alatt, de főleg a bolgár udvarban összegyűjtött információkon alapul. Elbeszélésének egyéb részeitől eltérően, amelyek színes, személyes megfigyelésekből származnak, a kazárokról szóló oldalak másodkézből kapott, "konzerv"-információkat tartalmaznak, és meglehetősen gyengére sikerültek. Ezen felül az informátorai elfogultak, tekintettel a bolgár király érthető ellenszenvére kazár hűbérura iránt - míg a kalifa haragját egy rivális vallást felvevő királyság ellen aligha kell külön hangsúlyozni.

A beszámoló minden átmenet nélkül tér rá a rusz udvar leírása után a kazár udvarra:

Ami a kazárok királyát illeti, akinek a címe kagán, ő csak négyhavonként egyszer jelenik meg a nyilvánosság előtt. A nagy kagánnak nevezik. A helyettesének a címe: kagan bek; ő szereli fel, ellátja és vezényli a hadsereget, intézi az államügyeket, ő jelenik meg a nyilvánosság előtt és vezeti a háborút. A szomszédos királyok engedelmeskednek a parancsainak. Naponta megjelenik a nagy kagán ki-hallgatási termében, hódolattal és szerényen, mezítláb, egy faággal a kezében, meghajol előtte, meggyújtja az ágot és amikor az leégett, a király jobbán a trónra ül. Rangban utána egy férfi következik, akit k-nd-r kagánnak, az utána rangban következőt javsighr kagánnak neveznek.

Az a gyakorlat, hogy a nagy kagánnak nincs társadalmi kapcsolata az emberekkel és nem is beszél velük, nem is fogad senkit, kivéve az előbb említetteket. A kötés és oldás, a büntetés kiszabásának hatalma, az ország kormányzásának a feladata a helyetteséé, a kagán beké.

Továbbá szokás, hogyha a nagy kagán meghal, egy nagy építményt építenek 20 szobával és minden szobában egy sírt ásnak neki. Követ törnek porrá, ezzel szórják be a padlót és szurokkal fedik be. Az épület mellett folyik egy folyó és ez a folyó széles, sebes folyású. A folyót eltérítik a sír fölé és azt állítják, ezt azért teszik, hogy sem az ördög, sem ember, sem féreg, sem csúszómászó ne férhessen hozzá. Miután eltemették, azokat, akik temették, lefejezik, hogy senki se tudja, melyik szobában van a sírja. A sírt "a paradicsom"-nak nevezik és van egy mondásuk: "bejutott a paradicsomba". Mindegyik szoba aranyszálakkal átszótt selyembrokáttal van leterítve.

A szokás szerint a kazárok királyának huszonöt felesége van; mindegyik feleség egy neki alattvalói engedelmességgel tartozó királynak a leánya. Ezeket vagy az apa beleegyezésével vagy erőszakkal szerzi meg. Hatvan ágyasa van, valamennyi páratlan szépségű.

Azután Ibn Fadlan a kagán háremének furcsa leírásával folytatja. Itt a huszonöt feleség és hatvan ágyas mindegyikének "saját palotája" van és egy szolga vagy eunuch hozza őket a király parancsára "a pilla rebbenésénél gyorsabban" hálófülkéjébe.

Néhány kétes megállapítás után a kazár kagán "szokásairól" (ezekre később még visszatérünk), végezetül Ibn Fadlan néhány tényszerű információt ad az országról.

A királynak van egy nagy városa az Itil (Volga) folyó mindkét partján. Az egyik parton a muzulmánok élnek, a másikon a király és udvara. A muzulmánokat a király egyik tisztviselője kormányozza, aki maga is muzulmán, A kazár fővárosban élő vagy a külföldről oda látogató muzulmánok peres ügyeit ez a tisztviselő intézi. Senki más nem avatkozik be az ügyeikbe vagy ül törvényt fölöttük.

Ibn Fadlan útibeszámolója - már amennyiben fennmaradt - ezekkel a szavakkal végződik:

A kazárok és a királyuk valamennyien zsidók.* A bolgárok és valamennyi szomszédjuk alattvalói. Ezek imádatszerű engedelmességgel viselkednek iránta. Egyesek úgy vélik, hogy Góg és Magóg a kazárok.

* Ez túlzásnak tűnik, tekintettel a főváros muzulmán közösségére. Zeki Validi ennek megfelelően törli a "valamennyi" szót. Feltételeznünk kell, hogy itt "a kazárok" az uralkodó nemzetre vagy törzsre vonatkozik Kazária etnikai mozaikján belül és hogy a muzulmánok jogi és vallási autonómiát élveztek, de nem tekintették őket "igazi kazároknak".

12.

Meglehetősen nagy terjedelemben idéztem Ibn Fadlan odisszeáját, nem is annyira a gyér információk miatt, amelyeket magukról a kazárokról nyújt, hanem mert fényt vet arra a világra, amely körülvette őket, azoknak a népeknek a teljes barbárságára, amelyek között éltek és ami tükrözi az ő múltjukat az áttérés előtti időben. Mert Ibn Fadlan látogatása idején a bolgároknál, a szomszédaihoz képest Kazária meglepően modern ország volt.

A kontraszt más arab történészek* beszámolója alapján nyilvánvaló és megmutatkozik minden szinten: a lakástól az igazságszolgáltatásig. A bolgárok még kizárólag sátrakban élnek, beleértve a királyt is, még ha "a királyi sátor nagyon nagy is, befogad vagy ezer embert vagy még többet is". Ugyanakkor a kazár kagán égetett téglából épült palotában lakik és azt mondják, hogy asszonyai "tikfával fedett palotákban laknak", és a mozlímoknak jó néhány mecsetjük van, közülük "egynek a minaretje a királyi kastély fölé emelkedik".

* A következő oldalak Isztakhri al-Maszudi, Ibn Ruszta és Ibn Haukál művein alapulnak (lásd a II. függelék).

A termékeny vidéken majorságaik és megművelt területeik összefüggően hatvan vagy hetven mérföldre terjednek. Nagy szőlőskertjeik is vannak. Ibn Haukál így ír: "Kozrban (Kazáriában) van egy bizonyos Aszmid (Szamandár) nevezetű város, amihez annyi kert és gyümölcsös tartozik, hogy Darabandtól Szeririg az egész területet kertek és ültetvények borítják, amelyek mind ennek a városnak a birtokai. Azt mondják, vagy nyolcvanezer van belőlük. Ezek között sok szőlőt termel."

A Kaukázustól északra fekvő terület nagyon termékeny. Ibn Haukál 968-ban találkozott egy emberrel, aki ezt a vidéket egy orosz rablóhadjárat után látogatta meg.

"Azt mondta, mákszemnyi sem maradt a kertekben vagy a szőlőkben a szegények számára, sem egy levél az ágon. De a kiváló termőföld és termékeinek bősége folytán, nem telik bele három év és ismét az lesz, ami volt." A kaukázusi bor ma is élvezetes és nagy mennyiségben fogyasztják a Szovjetunióban.

De a királyi kincstár legfőbb bevételi forrása a külkereskedelem volt. A kereskedelmi karavánok valódi nagyságát, amelyek rendszeresen közlekedtek Közép-Ázsia és a Volga-Urai tájék között, Ibn Fadlan is jelzi: emlékszünk rá, hogy az a karaván, amelyikhez Gurganban a missziója csatlakozott, "5000 emberből és 3000 teherhordó állatból" állt. Még ha a túlzást leszámítjuk is, hatalmas karaván lehetett és nem tudjuk, hogy mennyi ilyen karaván volt egyidejűleg úton. És azt sem, hogy milyen

árúkat vittek - de a textilnemű, aszalt gyümölcs, méz, fűszer és viasz nyilván fontos szerepet játszott. Egy másik fontos kereskedelmi útvonal a Kaukázuson át Örményországba, Grúziába, Perzsiába és a bizánci birodalomba vezetett. A növekvő forgalom egy harmadik útja a rusz kereskedelmi flotta útja volt, le a Volgán a Kazár-tenger keleti partjaihoz; ez értékes prémeket szállított, ami után nagy volt a kereslet a moszlim arisztokrácia köreiben, és rabszolgákat hozott északról; ezeket Itil rabszolgapiacain adta el. Mindezek a tranzitárúkat után, beleértve a rabszolgákat is, a kazár uralkodó tíz százalék vámot hajtott be. Hozzá számítva a sarcot, amit a bolgárok, a magyarok, a burták és a többiek fizettek, meg lehet érteni, hogy Kazária gazdag ország volt - de azt is, hogy gazdagsága nagymértékben katonai hatalmán múltott és azon a presztízszen, amit adószedőire és vámtisztviselőire ruházott.

Eltekintve a délvidék termékeny tájaitól kertjeivel és gyümölcsöseivel, természeti kincsekben az ország szegény volt. Egy arab történész (Isztakhri) mondja, hogy egyetlen exportált nyersanyaga a csillám (máriaüveg) volt. Ez is nyilván túlzás, de az tény, hogy fő kereskedelmi tevékenységük azoknak az árúknak az újrakivitele volt, amit külföldről hoztak be. Ezek a javak között különösen a méz és a gyertyaviasz ragadta meg az arab krónikások képzeletét, így Muquaddaszi: "Kazáriában sok a birka, a méz és a zsidó".

Igaz, hogy egy forrás - a Darband Namah - arany- és ezüstbányákat említ a kazár területen, de hogy ezek hol feküdtek, az nem derült ki. Másrészt számos forrás említi, hogy kazár kereskedőket láttak Bagdadban, és hogy voltak kazár kereskedők Konstantinápolyban, Alexandriában és olyan távol is, mint Szamara és Fergána.

Így Kazária semmiképpen sem volt elszigetelve a civilizált világtól; összevetve északi törzsi szomszédaival, kozmopolita ország volt, nyitott minden kulturális és vallási befolyás számára, de féltékenyen őrizte függetlenségét a két egyházi világhatalommal szemben. Látni fogjuk, hogy ez készítette elő a talajt a *coup de théâtre* - vagy *coup d'état* számára, ami azután a judaizmus, mint államvallás felvételéhez vezetett.

A művészet és a kézművesség virágzott, beleértve az *haute couture*-t. Amikor a majdani V. Konstantin császár elvette a kazár kagán leányát (lásd fenn, 1.), az a kelengyéjében egy nagyszerű ruhát hozott, ami olyan mély benyomást gyakorolt a bizánci udvarra, hogy azt *férfi* szertartási ruhaként alkalmazták: *cicakion*-nak nevezték a hercegnő kazár-török becenevéből képezve, ami csicsak, "virág" volt (amíg Eirene névre nem keresztelték), "íme" - így kommentálja Toynbee - "itt kapjuk a kultúrtörténet egy tanulságos töredékét." Amikor egy másik kazár

hercegnő Örményország mozlim kormányzójához ment feleségül, lovas menetében a kísérelőkön és a rabszolgákön kívül tíz járműre szerelt sátrat vitt "a legfinomabb selyemből készült, arany-és ezüstlemezekkel borított ajtókkal; a padlóját cobolyprém fedte. Húsz másik jármű hozta az arany-és ezüstedényeket és egyéb kincseket, ami mind a kelengyájének volt része." Maga a kagán egy még fényesebben felszerelt, mozgó sátorban utazott, aminek a tetején egy arany gránátalma volt.

13.

A kazár művészet, mint a bolgároké és a magyaroké, főleg utánzó volt, perzsa-szasszanida minták után. A szovjet archeológus, Bader kiemeli a kazárok szerepét a perzsa stílusú ezüstnemű elterjesztésében északon. Ezeknek a leleteknek egy részét a kazárok, közvetítő szerepüknek megfelelően, reexportálhatták, mások kazár műhelyekben készült utánzatok voltak; ezeknek a műhelyeknek a romjait a régi kazár erőd, Sarkel közelében találták] meg.* Az erőd területén kiásott ékszerek a helyi műhelyekben készültek. A svéd archeológus, T. J. Arne dísztányérokat, boglárokat, csatokat említi amelyek szasszanida hatásra készültek Kazáriában vagy kazár befolyás alatt] álló területeken és olyan messzire jutottak el, mint Svédország.

* Sajnos Sarkel, a legfontosabb kazár archeológiai lelőhely egy nemrég épült hidro-elektromos állomás víztárolójának építésekor víz alá került.

Így tehát a kazárok voltak a perzsa és a bizánci művészet fő terjesztői Kelet-Európa félbarbár törzsei között. Archeológiai bizonyítékok és (nagyreszt szovjet forrásból származó) okmányok kimerítő tanulmányozása után, Bartha erre a következtetésre jut:

Tárgykörünket tekintve tanulságos Tbiliszi kirablása; talán 629 tavaszán... (a megszállás ideje alatt) a kagán felügyelőket küldött ki az iparosok, az arany-, ezüst-, vas- és réztermelés ellenőrzésére. Hasonlóan kazár megbízottak felügyelete alá kerültek a piacok, általában a kereskedelem, sőt a halászat is... (így) a kazárok VII. sz.-i szakadatlan hadjárataik során a Kaukázus területén olyan ízlésvilággal találkoztak, amelyik a szasszanida-iráni formákból nőtt ki... Az iráni-kaukázusi szasszanida ízlésű fémműves termékek tehát nem csupán kereskedelmi közvetítéssel jutottak el a sztyeppe népekhez, hanem zsákmányszerzés, sőt adóztatás révén is... Minden szál, amelyikbe megkapaszkodva utat kerestünk a honfoglalás kori fémművészetünk fogalomrendszerének forrásához, a Kazár Kaganátus területére vezetett.

A magyar tudós utolsó megjegyzése arra a látványos régészeti leletre vonatkozik, amelyet "nagyszentmiklósi kincs" néven ismernek. Ezt a kincset, ami huszonhárom aranyedényből áll és a tizedik századból származik, 1791-ben találták egy ilyen nevű falu közelében.* Bartha kiemeli, hogy a "győzedelmes herceg" alakja, aki egy foglyot hurcol a

hajánál fogva, és a mitológiai jelenet az aranykorsó hátsó felszínén, valamint más dísz tárgyak rajzolata közeli hasonlóságot mutat a bulgáriai Novi Pazar-i és a kazár sarkeli leletekkel. Minthogy mind a magyarok, mind pedig a bolgárok hosszabb időn át kazár fennhatóság alatt voltak, ez nem nagyon meglepő, és a harcos a kincs többi részével együtt, legalább valamelyes fogalmat ad azokról a művészetekről, amelyeket a kazár birodalomban űztek (a perzsa és a bizánci hatás volt az uralkodó, amint az várható is volt).**

* A falu most Romániához tartozik és Sinnicolaul Mare a neve.

** Az érdeklődő olvasó egy kiváló fényképgyűjteményt találhat László Gyula: The Art of the Migration Period (A népvándorlás korának művészete) című művében (noha történelmi magyarázatait óvatossággal kell kezelni).

A magyar régészeknek egyik iskolája úgy véli, hogy a tizedik században Magyarországon működő arany- és ezüstművesek tulajdonképpen kazárok voltak Amint később látni fogjuk (lásd III., 7, 8), amikor a magyarok 896-ban mai hazájukba vándoroltak, egy disszidens kazár törzs, amelyet kabarokként ismernek, vezette őket és ezek velük együtt telepedtek le új hazájukban. A kabar-kazárokat mint ügyes arany- és ezüstműveseket ismerték; az (eredetileg primitívebb) magyarok ezt a jártasságot csak új hazájukban sajátították el. Így azután legalábbis néhány magyarországi régészeti lelet kazár eredete nem tűnik valószínűtlennek - amint ez világosabb lesz az utóbb megvitatott magyar-kazár viszony világánál.

14.

Lehet a harcos az aranykorsón akár magyar, akár kazár, mindenképpen segít elképzelni egy lovas harcos megjelenését ebben a korszakban, talán éppen egyet az élcsapatból. Maszudi azt mondja, hogy a kazár hadseregben "ezek közül hétezer"* a királlyal lovagolt; íjászok mellvérttel, sisakkal és páncélinggel. Némely lándzsások olyan fegyverekkel és felszereléssel, mint a mozlímok. A világnak ezen a táján egyetlen királynak sincs állandó tényleges hadserege a kazárok királyán kívül". És Ibn Haukál: "Ennek a királynak tizenkétezer katona van a szolgálatában, és ha ezek közül egy meghal, haladéktalanul egy másikat választanak a helyére."

* Isztakhri szerint 12000. Maszudi szerint a "királyi hadsereg" mozlímokból állt, akik "Kazária szomszédságából vándoroltak be. Régen, az iszlám megjelenése után, háború és járvány dúlt területükön és ezek a kazár királynál kerestek menedéket ... Ha a kazárok királya is mozlímokkal hadakozik, ezeknek külön helyük van a hadseregben és nem harcolnak a velük egy hiten levőkkel." Hogy a» hadsereg "mozlímokból állt", persze túlzás és Maszudi néhány sorral alább önmagának mond ellent, ahol elmondja, hogy a mozlím kontingensnek "külön helye" 1 volt a

kazár hadseregben. Ibn Haukál ugyanígy mondja: "A királynak 4000 muzulmán van a kíséretében és ennek a királynak 12 000 katona van a szolgálatában." A khvarizmiak talán egyfajta svájci gárdát alakítottak ki a hadseregben és amikor honfitársaik "túszokról" beszélnek (lásd fenn, 10.), ez rájuk vonatkozhat. És viszont: Bíborbanszületett Konstantin bizánci császárnak volt egy corps d'élite-je kazár testőrökből; ezek a palota kapuinál álltak őrséget. Ez drágán vásárolt kiváltság volt: "Ezek a gárdisták olyan jól voltak fizetve, hogy állásaikat jelentős összegekért vásárolták meg, aminek az évi fizetésük mintegy 2,25-4%-át tette ki." (Konstantin: *De Ceremoniis* 692-693. oldal.) Például egy kazár, aki 7 font 4 shilling fizetést kapott, a felvételéért 302 font 8 shillinget fizetett" (Bury, 228. old.).

Itt van egy másik fontos kulcsa a kazárok uralkodó szerepének: állandó hivatásos hadsereg egy pretoriánus gárdával, amelyik békeidőben hatásosan tartotta ellenőrzése alatt az etnikai tarkabarkaságot, háború idején pedig a felfegyverzett sereg kemény magját képezte, amely, mint láttuk, időnkint százezer főre vagy még többre is felduzzadt.

Ennek a sokszínű birodalomnak a fővárosa előbb valószínűleg Balandzsár erődje volt a Kaukázus északi lejtőjénél fekvő dombokon; az arab betörések után a nyolcadik században, áthelyezték Szamandarba, a Káspi-tenger nyugati partján, végül aztán Itilbe, a Volga torkolatánál.

Itilnek számos leírását ismerjük; ezek jól egyeznek egymással. Itil ikerváros volt a folyó két partján. A keleti felét Kazaránnak, a nyugati Itilnek hívták,* a kettőt egy ponton híd kötötte össze. A nyugati részt megerősített, téglából épült fal vette körül; itt voltak a paloták, a kagán és a bek udvara, a kísérik szállásai** és a "fajtiszta" kazárok lakhelyei. A falon négy kapu volt, ezek közül egy a folyóra nézett. A folyón túl, a keleti parton "a moszlimok és a bálványimádók" laktak. Ezen a részen voltak a mecsetek, a piacok, a fürdők és más nyilvános, a kényelmet szolgáló intézmények. Számos arab szerzőre erős benyomást tett a moszlim negyedben a mecsetek száma és a fő minaret magassága. Külön hangsúlyozzák a moszlim bíróságok és a papság autonómiáját, íme az, ami mondandója van erről al-Maszudinak, akit "az arab Herodotos"-ként ismernek, gyakran idézett művében: *Aranybányák és drágakövek rétje*.

* A várost különböző időszakokban különböző neveken említik, mint al-Bazsada "a fehér város".

** Maszudi ezeket az épületeket egy, a nyugati parthoz közeli szigetre vagy félszigetre helyezi.

A kazár fővárosban az a gyakorlat, hogy hét bírójuk van. Ezek közül kettő a moszlimok számára, kettő a kazároknak, akik a tóra (a mózesi törvény) parancsai szerint ítéleznek, kettő a keresztények számára, akik az

evangélium szerint mondanak ítéletet és egy a szakvalibah, rusz és egyéb pogányok számára ítélik a pogány törvények szerint. (A kazár király) városában sok mozlím él, kereskedők és kézművesek, akik igazságossága miatt jöttek ebbe az országba és a biztonságért, amit nyújt. Van egy fő mecsetjük és minaretjük, amely a királyi palota fölé emelkedik, és amellet még más mecsetek is, iskolákkal, ahol a gyermekek a Koránt tanulják.

Olvasva a legfőbb arab történésznek ezeket a sorait, amelyeket a tizedik század első felében írt,* az ember kísértésbe esik, hogy talán túl idillikusnak tartsa az életet a kazár királyságban, így a *Zsidó Enciklopédia* "Kazárok" fejezetében olvashatjuk: "Abban az időben, amikor Nyugat-Európában a fanatizmus, a tudatlanság és az anarchia uralkodott, a kazár királyság igazságos és felvilágosult államigazgatásával büszkélkedhetett.**

* Feltehetően 943 és 947 között.

** *Zsidó Enciklopédia* 1901-06 kiadás. Az *Encyclopaedia Judaica* 1971. évi kiadásában Dunlop cikke a kazárokról példásan tárgyilagos.

Ez, amint láttuk, részben igaz; de csak részben. Semmi sem mutat arra, hogy a kazárok vallásüldözésbe bocsátkoztak volna akár a judaizmusra való áttérésük előtt, akár pedig utána. Ebben a vonatkozásban toleránsabbnak és felvilágosultabbnak kell őket mondanunk, mint akár a kelet-római császárságot, akár az iszlámot korai időszakában. Másrészt úgy látszik, megőrizték egyes barbár rítusukat előző törzsi életükből. Ibn Fadlantól értesültünk arról, hogy megölték azokat, akik a király sírjának az ásásában részt vettek. Van mondanivalója egy másik archaikus szokásukról, a királygyilkosságról is. "A király uralkodásának időtartama negyven év. Ha ezt az időt akár csak egyetlen nappal is túllépi, alattvalói és kíséretének tagjai megölik, mondván: »Gondolkodása már eltompult, éleslátása zavaros«" Isztakri ennek egy eltérő változatát írja le:

Ha detronizálni akarják a kagánt, selyemzsinórt tesznek a nyaka köré és addig húzzák össze, amíg fulladozni kezd. Akkor azt kérdezik tőle: "Meddig szándékozol még uralkodni?" Ha egy év leforgása alatt nem hal meg, amint azt betölti, megölik.

Bury habozik, hogy elhiggye-e az arab utazóknak az ilyen állítását, és az ember hajlandó is lenne, hogy elvesse, ha a rituális királygyilkosság nem lenne annyira elterjedt jelenség a primitív (és nem is olyan primitív) népek között. Frazer különös hangsúlyt helyez a király isteni természetének koncepciója és az a szent kötelezettség közötti kapcsolatra, hogy egy bizonyos idő után, vagy amikor a vitalitása hanyatlik, megölik, hogy az isteni hatalom egy fiatalabb, elevenebb

testet öltön.*

* Frazer erről külön tanulmányt írt: "The Killing of the Khazar Kings" (A kazár királyok megölése) (Folklore XXVIII., 1917).

Isztakri mellett szól az a bizarr ceremónia, a jövendő király "fojtogatása", amiről megírták, hogy nem is olyan rég még érvényben volt egy másik népnél, a kok-törököknél. Zeki Validi idézi egy francia antropológus, St. Julién leírását 1964-ből:

Ha megválasztották az új főnököt, akkor a kísérői és tisztjei... lóra ültetik, selyemszalagot helyeznek szorosan a nyakára anélkül, hogy megfojtanák; azután meglazítják a szalagot, és nagy nyomatékmal megkérdezik tőle: "Hány évig lehetnél a kánunk?" A király, megzavarodva, képtelen egy számot megnevezni; az alattvalói azoknak a szavaknak az ereje alapján, amelyeket ki tud mondani, döntenek el, hogy az uralkodása hosszú lesz-e vagy rövid.

Nem tudjuk, hogy a király megölésének kazár rítusa (ha egyáltalán létezett) megszűnt-e azután, hogy áttértek a judaizmusra. Ebben az esetben az arab írók összekeverték a jelent a múlt gyakorlatával - amit mindig megtettek, ha kompilálták régebbi utazók beszámolóit, és kortársaiknak tulajdonították azokat. Bármint legyen is, azt a véleményt fenn kell tartani -és ez úgy látszik, vitán felül áll -, ami a kagán isteni szerepére vonatkozik, tekintet nélkül arra, hogy ebben benne foglaltatik-e a végső feláldozása vagy sem. Előbb már megtudtuk, hogy hódoltak előtte, de gyakorlatilag teljes el-vonultságban élt, elvágva népétől, amíg csak óriási ceremóniával el nem temetik. Az államügyeket, beleértve a hadsereg vezetését is, a bek (akit néha kagan beknek neveztek) intézte, ő tartott a kezében minden valóságos hatalmat. Ezen a ponton teljes az egyetértés az arab források és a modern történészek között; az utóbbiak a kazár kormányzati rendszert, mint "kettős királyságot" írják le, amelyben a kagán képviseli az isteni, a bek a világi hatalmat.

A kazár kettős királyságot összehasonlították - úgy tűnik, teljesen tévesen - a spártai dyarchiával (kettős uralommal) és a különböző török törzsek között előforduló kettős vezetéssel, ami ehhez csak felületesen hasonlít. Azonban Spárta két királya két vezető család leszármazottja volt, és egyenlő* hatalommal rendelkezett, és ami az egyes nomád törzseknél* fennálló kettős vezetést illeti, nincs bizonyíték a feladatok olyan alapvető felosztására, mint a kazároknál. Helytállóbb az összehasonlítás a japán kormányzati rendszerrel a középkortól 1867-ig, ahol a világi hatalom a shogun kezében összpontosult, míg a mikádót távolról imádták az alattvalói, mint isteni figurát.

* Alföldi azt állította, hogy a két vezető a sereg két szárnyának a parancsnoka volt (idézte Dunlop után, 159. oldal).

Cassel tetszetős hasonlatot formált a kazár kormányzati rendszer és a sakkjáték között. A sakktáblán a kettős királyságot a király (a kagán) és a királynő (a bek) képviseli. A király kíséretének a védeleme alatt áll elvonultságában, a hatalma csekély és egyszerre csak egy lépést képes tenni. Ezzel ellentétben a királynő a leghatalmasabb figura a sakktáblán, ami felett uralkodik. De ha a királynő elveszett is, a játék folytatódik, míg ha a király elesett, az a végső csapás, ami a küzdelem azonnali befejezését jelenti.

Így a kettős királyság a kategorikus megkülönböztetést látszik jelezni a kazárok mentalitásában a szent és a profán között. A kagán jellegzetes isteni tulajdonságai nagymértékben nyilvánulnak meg Ibn Haukál* következő részletében.

* Ibn Haukál, egy másik sokat utazott arab geográfus és történész *Keleti Geográfia*-ját 977 körül írta. Az itt idézett részlet tulajdonképpen annak a másolata, amit Isztakhri negyven évvel korábban írt le, de kevesebb benne a homályosság és így Haukál műveit Ouseley fordításában (1800) követtem.

A khacánnak császári származásúnak kell lennie (Isztakhri: "nemesek családjából kell származnia"). Senki nem közelíthet hozzá, csak nagyfontosságú ügyben: akkor arcra borulnak előtte és orcájukat a talajhoz dörzsölik, amíg csak el nem rendeli, hogy közeledjenek hozzá és beszéljenek. Ha a khacan meghal, bárki haladjon is el a sírja mellett, gyalogosan kell mennie és tisztelegnie kell a sír előtt; és ha távozik, nem szállhat lóra mindaddig, amíg a sír látótávolságon belül van.

Annyira abszolút az uralkodó tekintélye és annyira fenntartás nélkül engedelmessé válnak a parancsainak, hogyha jónak látja, hogy a nemesek közül valaki meghaljon és így szól hozzá: "Menj és öld meg magad!", az illető haladéktalanul hazamegy és a parancs szerint megöli magát. A khacánság utódlása ekként szabályozott ugyanabban a családban (Isztakhri: Előkelőségek családjában, akiknek sem vagyonuk, sem hatalmuk nincsen"): ha az öröklés sora annak valamelyik egyénére esik, azt méltóságában megerősítik, noha egyetlen dirheme (pénzerméje) sincsen. És szavahihető személyektől hallottam egy bizonyos fiatalembről, aki a piactéren szokott ülni egy kis üzletben és apró-cseprő holmikot árult (Isztakhri: "Kenyeret árult")... az emberek mondogatták: Amikor a mostani khacán meg fog halni, ez az ember fogja követni a trónon (Isztakhri: "Nincs nála méltóbb ember a khacánságra"). De a fiatalember muzulmán volt és a khacánságot csak zsidóknak adják.

A khacánnak aranytrónja és pavilonja van; ezek minden más személy számára tilalmasak. A khacán palotája magasabb, mint a többi épület."

A részlet a kenyérárus fiatalemberről vagy bármi egyebet áruljon is a bazárban, inkább úgy hangzik, mint egy történet Harun ál Rasidról. Ha a zsidók számára fenntartott aranytrón örököse volt, akkor miért nevelték fel, mint szegény mozlomot? Ha valamiként értelmezni kívánjuk ezt a történetet, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a kagánt nemes erényeiért választották meg, de a választás "uralkodói eredetű" vagy "előkelő származású" családok tagjai közül történt. Valóban az a nézete Artamonovnak és Zeki Validinek is. Artamonov azt tartja, hogy a kazárok és a többi török népek felett a turkut dinasztia, a hajdani török birodalom (Id. fenn, 3. alfejezet) egykori uralkodóinak a leszármazottai uralkodtak. Zeki Validi azt tartja, hogy az "uralkodói eredetű" és "előkelő származású" megjelölés, amihez a kagánoknak tartozniuk kellett, az Asenák régi dinasztiájára vonatkozik, amelyet kínai források említenek: a sivatagi arisztokrácia egy fajtája, amelyből a török és a mongol uralkodók vezették le hagyományosan a származásukat. Ez meglehetősen plauzibilisnek tűnik, és feloldani látszik azt az ellentmondást, amely az előbb idézett történetben mutatkozik: a nemes ifjú egy fitying nélkül - és a pompa, a körülmények, amelyek az aranytrónust körülveszik. Két tradíció átfedésének vagyunk a tanúi, mint két hullámfajta optikai interferenciájának egy ernyőn: a nehéz körülmények; között élő sivatagi nomádok aszkétizmusa és a kereskedelem, a kézművesség hozadékán gazdagodó királyi udvar csillogása között, amely túlragyogni igyekszik bagdadi és konstantinápolyi riválisait. Végezetül is azokat a hitvallásokat, amelyeket ezek a fényűző udvarok vallottak, ugyancsak aszkétikus sivatagi próféták hirdették meg a múltban.

De mindez nem magyarázza meg az isteni és világi hatalom meglepő; megosztását, ami ebben az időben és ezen a tájon nyilván egyedülálló. Amint Bury írja: "Nincsen információnk arról, hogy mikor cserélődött fel a chagan aktív tekintélye az isteni nullává, vagy hogy miért magasztosult fel egy olyan pozícióba, amely a japán császáréra emlékeztet, akinek a létét, nem a kormányzását tartották lényegesnek az állam üdve számára."

Egy spekulatív választ ajánlott erre a kérdésre Artamonov. Azt sugalmazza, hogy a judaizmus, mint államvallás elfogadása egy *coup d'état* eredménye volt, ami ugyanakkor redukálta a kagánnak, egy pogány dinasztia le származottjának a hatalmát, akinek a hűségében a mózesi törvényekbe: nem nagyon lehetett bízni, pusztá figurává. Ez ugyanolyan jó hipotézis, min a többi és éppen annyira nincs bizonyíték az alátámasztására. De valószínűnek látszik, hogy a két esemény - a judaizmus elfogadása és a kettős királyság kialakítása - valamiképpen kapcsolatban áll egymással.*

* Az áttérés előtt még beszámoltak arról, hogy a kagán aktív szerepet

játszott, mint pl. kapcsolataiban Justiniánnal. De hogy a dolog még tovább bonyolódjék, az arab források néha "kagán"-ról írnak ott, ahol nyilvánvalóan a "bek"-et értik (a "kagán" volt az "uralkodó" megjelölése sok törzsnél) és a bek megjelölésre is különböző neveket használtak, miként ezt a következő összeállítás is mutatja (Minorsky után: *Hudud al Alam*, 451 oldal): Bírborbanszületett Konstantin